

**Вінницька обласна військова адміністрація
Вінницька обласна Рада
Департамент гуманітарної політики
Вінницької обласної військової адміністрації
Управління культури та креативних індустрій
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека
імені Валентина Отамановського
Вінницький обласний краєзнавчий музей
Управління культури і туризму Жмеринської міської ради
Вінницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України**

ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАЛЮКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Матеріали науково-практичної конференції

11 липня 2026 року

**м. Вінниця
с. Кармалюкове Жмеринської міської громади
Жмеринського району Вінницької області
2026**

Відповідальна за випуск Г. М. Слотюк,
директор ВОУНБ ім. В. Отамановського

Редакційна колегія: Г. М. Слотюк (голова редкол.),
упоряд.: О. Ю. Антонюк, П. І. Цимбалюк;
члени редкол.: Л. Б. Борисенко, А. В. Зубко,
С. В. Лавренюк, О. В. Марчук, К. І. Скомаровська,
О. В. Стояльникова

Постать Устима Кармалюка в історії України : матеріали наук.-практ. конф. 11 лип. 2026 р., м. Вінниця, с. Кармалюкове Жмеринської міської громади Жмеринського району Вінницької області / Вінниц. обл. військ. адмін., Вінниц. обл. Рада, Упр. культури та креат. індустрій Департаменту гуманітар. політики Вінниц. обл. військ. адмін., ВОУНБ ім. В. Отамановського та ін. ; редкол.: Г. М. Слотюк (голова) [та ін.] ; відп. за вип. Г. М. Слотюк. Вінниця, 2026. 180 с.

У збірнику вміщено матеріали науково-практичної конференції «Постать Устима Кармалюка в історії України», що відбулася 11 липня 2026 р. у м. Вінниця та с. Кармалюкове Жмеринської міської громади Жмеринського району Вінницької області. Видання присвячене осмисленню постаті Устима Кармалюка як народного героя, провідника селянського руху та символу боротьби українського народу за соціальну справедливість і національну гідність.

У публікаціях висвітлено історичні, культурологічні, літературознавчі, краєзнавчі та фольклористичні аспекти діяльності й суспільного значення Устима Кармалюка, його місце в українській історичній пам'яті та регіональному культурному просторі. Збірник адресований науковцям, викладачам, студентам, працівникам культури, краєзнавцям, бібліотекарям і всім, хто цікавиться історією та культурною спадщиною України.

У збірнику збережено стилістику представлених статей. Автори відповідають за зміст опублікованих матеріалів, повно-

ту висвітлення досліджуваних питань, системність викладу, достовірність наведених фактів, посилань на джерела, написання власних імен, географічних назв, дат тощо.

The collection contains materials from the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «The Figure of Ustym Karmaliuk in the History of Ukraine», held on July 11, 2026, in the city of Vinnytsia and the village of Karmaliukove, within the Zhmerynka Urban Territorial Community of Zhmerynka District, Vinnytsia Region. The publication is dedicated to understanding the figure of Ustym Karmaliuk as a national hero, a leader of the peasant movement, and a symbol of the Ukrainian people's struggle for social justice and national dignity.

The publications highlight the historical, culturological, literary, local history and folklore aspects of the activities and social significance of Ustym Karmaliuk, his place in Ukrainian historical memory and regional cultural space. The collection is intended for scholars, educators, students, cultural professionals, local historians, librarians, and all those interested in the history and cultural heritage of Ukraine.

The stylistic features of the submitted articles have been preserved in this volume. The authors are responsible for the content of the published materials, the completeness of the coverage of the researched issues, the systematic presentation, the reliability of the facts presented, references to sources, the spelling of proper names, geographical names, dates, etc.

© ВОУНБ ім. В. Отамановського, 2026

ЗМІСТ

ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ	6
<i>Заболотна Н.</i>	<i>6</i>
<i>Соколовий В.</i>	<i>8</i>
<i>Дернова О.</i>	<i>10</i>
<i>Дмитренко Ж. Устим Кармелюк</i>	<i>12</i>
СТАТТІ Й ПОВІДОМЛЕННЯ	14
Поділля першої половини ХІХ ст. як соціокультурне середовище формування постаті Кармалюка	14
<i>Гальчак С. Український Робін Гуд</i>	<i>14</i>
<i>Лазаренко В., Зелінський Р. Головчинці в статистичних документах початку ХХ століття</i>	<i>24</i>
Історична пам'ять та ідентичність: регіональний аспект	30
<i>Крупка В. Родова / національна пам'ять у поезіях «Сік землі» Петра Перебийноса і «Древо роду» Володимира Забаштанського</i>	<i>30</i>
Регіональні особливості повстанського руху під проводом У. Кармалюка	36
<i>Тичук Є. Озброєння ватаги Устима Кармалюка і практика його застосування</i>	<i>36</i>
<i>Кошевіцька І. Матеріали про Устима Кармалюка у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї</i>	<i>42</i>
<i>Ткач В. Життєвий шлях Устима Кармалюка</i>	<i>47</i>
Джерельна база, історіографія та методологія дослідження	57
<i>Антонюк О. Методично-бібліографічні та соціокультурні практики бібліотек Вінниччини у вшануванні постаті Устима Кармалюка</i>	<i>57</i>
<i>Трембіцький А. Літературний критик української діаспори Іван Коровицький про Устима Кармалюка</i>	<i>70</i>

<i>Крайнік Л.</i> Від «Карманюка» до «Кармалюка»: еволюція антропоніма Устима Кармалюка в історіографії, фольклорі та архівних джерелах	90
---	----

Історична пам'ять і меморіалізація постаті

У. Кармалюка	96
---------------------------	----

<i>Нагребецький А.</i> Постать Устима Кармалюка у формуванні образу національного героя Поділля	96
---	----

Образ Кармалюка в культурному просторі

Вінниччини	106
-------------------------	-----

<i>Джурицька Т.</i> Образ Устима Кармалюка у мистецтві: візуальні, сценічні та музичні репрезентації в контексті культурної пам'яті	106
---	-----

Фольклорна репрезентація образу У. Кармалюка

<i>Кислиця П.</i> Кармелюкові джерела	127
---	-----

<i>Тупчий Л.</i> Фольклорна репрезентація образу Устима Кармалюка	137
---	-----

<i>Крайнік Л.</i> Володимир Вовкодав як дослідник історико-краєзнавчої та фольклорної спадщини Поділля ...	151
--	-----

<i>Сердунич Л.</i> Перекази й легенди мого ріднокраю про Устима Кармалюка	158
---	-----

Освітньо-практичний та популяризаційний потенціал

спадщини У. Кармалюка	164
------------------------------------	-----

<i>Лисий А.</i> Образ народного месника Устима Кармалюка в музеях Вінниччини	164
--	-----

<i>Адамчук О.</i> Краєзнавчий доробок Володимира Вовкодава (1926–2012)	170
--	-----

<i>Дмитренко Ж.</i> Кармелюкова пісня	178
---	-----

ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

Шановні учасники конференції!

Постать Устима Кармалюка посідає особливе місце в історичній пам'яті українського народу та залишається предметом наукових досліджень і суспільного зацікавлення. Його ім'я стало символом боротьби за справедливість, людську гідність і право народу на свободу.

Вінниччина подарувала Україні та світові чимало видатних постатей, які залишили вагомий слід в історії, культурі та суспільному житті. Серед них – Устим Кармалюк, уродженець села Головчинці, нині села Кармалюкове Жмеринського району. Український селянин, ватажок народного руху на Поділлі, він увійшов в історію як один із найвідоміших народних месників. Активна фаза його боротьби за права знедолених припадає на 1813–1835 роки.

У документах судових органів царської Росії Устим Кармалюк поставав як злочинець, неодноразово засуджений і покараний. Водночас у народній пам'яті, українському фольклорі він залишився нескореним борцем, шляхетним лицарем і народним героєм.

Образ Устима Кармалюка впродовж багатьох років привертав увагу істориків, письменників, художників, митців. Його називали «українським Робін Гудом», «останнім гайдамакою», «славним лицарем». До вивчення життя і діяльності народного ватажка зверталися багато українських і польських дослідників та письменників.

Постать Кармалюка знайшла відображення в літературі, кінематографі, музичному мистецтві. Йому встановлено пам'ятники, а його ім'ям названо вулиці у Вінниці та багатьох інших містах і селах України.

Вінницька обласна військова адміністрація підтримала ініціативу щодо проведення науково-практичної

конференції, присвяченої життю та діяльності Устима Кармалюка. Переконана, що наукові розвідки сучасних дослідників сприятимуть глибшому осмисленню постаті видатного земляка, відкриють нові сторінки його біографії та збагатять українську історичну науку.

Бажаю учасникам конференції плідної роботи, змістовних дискусій, цікавих наукових знахідок і нових відкриттів.

Зичу всім нам переможного миру.

Наталя Заболотна,
*начальник Вінницької обласної
військової адміністрації*

Шановне товариство, учасники науково-практичної конференції!

Устим Кармалюк належить до тих історичних постатей, чиє ім'я стало невід'ємною частиною національної пам'яті українського народу. Його життєвий шлях, сповнений боротьби, випробувань і прагнення до справедливості, упродовж багатьох поколінь залишається символом нескореності та народної гідності.

Проведення науково-практичної конференції на батьківщині Устима Кармалюка є важливою подією для Вінниччини. Вона об'єднала науковців, краєзнавців, освітян, працівників культури, музейної та бібліотечної справи задля глибшого осмислення постаті видатного земляка та збереження історичної спадщини Подільського краю.

Постать Устима Кармалюка впродовж століть викликала широкий суспільний інтерес і неоднозначні оцінки. Саме тому образ народного месника знайшов глибоке відображення в українському фольклорі – думах, піснях, легендах, переказах, а також у літературі, мистецтві та кінематографі.

Вагомий внесок у дослідження життя і діяльності Устима Кармалюка зробили Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Михайло Старицький, Марко Вовчок, Степан Васильченко й інші письменники та науковці. Сьогодні їхню справу продовжують сучасні дослідники, відкриваючи нові сторінки історії та поглиблюючи знання про одну з найвідоміших постатей Поділля.

Вшанування пам'яті Устима Кармалюка має важливе значення для утвердження історичної правди, формування національної свідомості та збереження духовної спадщини українського народу. Його ім'ям названо вулиці в багатьох містах і селах України, зокрема у Києві, Вінниці, Дніпрі, Житомирі, Хмельницькому, а також встановлено пам'ят-

ники. На Вінниччині є Літинський краєзнавчий музей імені Устима Кармалюка та розташовано національний природний парк «Кармелюкове Поділля». Рідне село Головчинці перейменовано на Кармалюкове.

Переконаний, що матеріали конференції стануть вагомим внеском у подальше дослідження постаті Устима Кармалюка та сприятимуть розвитку історико-краєзнавчих студій на Вінниччині.

Бажаю учасникам конференції плідної роботи, змістовних наукових дискусій, нових відкриттів, миру та добробуту.

Вячеслав Соколовий,
голова Вінницької обласної Ради

Шановні колеги!

Прийміть щирі вітання з нагоди проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Постать Устима Кармалюка в історії України»! Проведення представницького наукового форуму є вагомою подією для наукової спільноти, освітянського середовища та культурного простору України. Звернення до постаті Устима Кармалюка відкриває широкі можливості для глибокого осмислення складних соціально-історичних процесів XIX століття, а також для переосмислення ролі народних героїв у формуванні національної історичної пам'яті.

Сьогодні, коли Україна ціною надзусиль відстоює свою свободу й державність, особливої значущості набуває глибоке й відповідальне звернення до історичного досвіду визначних постатей, осмислення їхнього життєвого подвигу та ідейної спадщини. Саме такі постаті стають моральними орієнтирами й джерелом національної стійкості, формують історичну пам'ять і ціннісні засади суспільства. На їхньому прикладі утверджується національно-патріотичне виховання молодого покоління – свідомих, відповідальних громадян, покликаних зберігати й розвивати українську державність.

Образ Кармалюка, який поєднує риси історичної особистості та фольклорного героя, упродовж тривалого часу залишається важливим символом боротьби за справедливість, людську гідність і свободу. Саме тому його постать потребує всебічного, об'єктивного та міждисциплінарного дослідження – із залученням напрацювань істориків, етнологів, літературознавців, культурологів, мистецтвознавців.

Особливої актуальності ця проблематика набуває в сучасних умовах, коли українське суспільство переосмислює власну історію, утверджує національну ідентичність та зміцнює культурні смисли, що єднають націю. У цьому контексті діяльність управління культури та креативних

індустрій має важливе значення для підтримки наукових ініціатив, розвитку культурного діалогу та популяризації історико-культурної спадщини.

Переконана, що конференція стане ефективною платформою для фахового обміну думками, презентації новітніх досліджень, налагодження міжінституційної співпраці та формування нових наукових підходів до вивчення постаті Устима Кармалюка. Її результати сприятимуть не лише поглибленню наукового знання, а й популяризації історичної спадщини серед широкого кола громадськості.

Бажаю всім учасникам конференції плідної роботи, наукового натхнення, конструктивних дискусій, нових ідей та вагомих здобутків!

Ольга Дернова,
*начальник управління культури та
креативних індустрій
Департаменту гуманітарної політики Вінницької
обласної військової адміністрації*

Устим Кармелюк

Легенда українська – Кармелюк,
Кріпак, бунтар і захисник народний,
Шляхетний лицар, з правіку – селяк,
Природний розум і краса природна,

Гроза панів і панських посіпак,
Що аж тряслись від згадки про Устима:
Наб'є і відбере, роздасть – ще б пак!
Розбійника тавро весь вік нестиме.

Для них – розбійник, для селян – козак,
Не просто гайдамака – характерник!
Та хто б там що про нього не казав –
Безсилі повсякчас обмови й скверни.

Втікали кріпаки і йшли за ним,
Закохувались в лицаря шляхтянки –
Заворожив, причарував Устим?
А він ходив по лезу до останку.

А він з Сибіру, з тюрем утікав...
Ловили, знову кидали за ґрати,
А кулі характерник оминав,
І кожен сховок в лісі був за брата!

Він човен намалює й попливе,
По Смотричу у Кам'янці-Подільськiм,
Таким і досі в пам'яті живе,
І чар легенд нікуди не подівся.

Лишились нам галяви і ліси,
Печери й криниці Кармелюкові,
І цілий світ романтики й краси,
змальований нащадками у слові.

Вони і зараз в рідному селі,
Освяченому іменем Устима,
Вертаючись, курличуть журавлі,
Що тут він – часто, наяву й незримо.

Наш Кармелюк – подільський Робін Гуд,
Яскравий символ спротиву й свободи,
Свободи гук лунає звідусюд:
Це голос невпокореного роду,

Не кріпаків, а тих кармелюків,
Відважних, винахідливих, зухвалих,
Безстрашних волелюбних козаків,
Спинити годних будь-яку навалу.
Як біль і гнів, і ненависть палка –
Живе в народі дух Кармелюка!

Жанна Дмитренко,
поетеса, член НСПУ

СТАТТІ Й ПОВІДОМЛЕННЯ

Поділля першої половини XIX ст. як соціокультурне середовище формування постаті Кармалюка

УДК 94(477.43/.44)»18»(092)

Український Робін Гуд

Сергій Гальчак,

*доктор історичних наук, академік Української
академії історичних наук, професор кафедри журналістики,
реклами та зв'язків з громадськістю
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського, голова Вінницької обласної
організації Національної спілки краєзнавців України,
заслужений працівник культури України*

У статті здійснено комплексний аналіз соціально-економічних і політичних умов розвитку Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Особливу увагу приділено наслідкам інтеграції регіону до складу Російської імперії, що супроводжувалася посиленням кріпосницького гніту, рекрутської повинності та обмеженням культурно-мовних прав українського населення. На цьому тлі розглянуто феномен селянського руху опору під проводом Устима Кармалюка. Висвітлено причини, масштаби й особливості його діяльності, зокрема організацію збройних виступів, спрямованих проти поміщицького землеволодіння, та практики перерозподілу ресурсів на користь соціально незахищених верств. Обґрунтовано трактування постаті Кармалюка як уособлення народного протесту і носія ідеї соціальної справедливості, що зумовило

його порівняння з Робін Гудом у національному історичному дискурсі. Акцентовано на значенні цього руху як складника ширших процесів соціального спротиву та формування історичної пам'яті українського народу.

Ключові слова: Устим Кармалюк, Правобережна Україна, Поділля, кріпосництво, селянський рух, соціальний протест, історична пам'ять, Російська імперія, Робін Гуд.

This article provides a comprehensive analysis of the socioeconomic and political conditions governing the development of Right-Bank Ukraine in the late 18th and first half of the 19th centuries. Particular attention is paid to the consequences of the region's integration into the Russian Empire, which was accompanied by an intensification of serfdom, conscription, and restrictions on the cultural and linguistic rights of the Ukrainian population. Against this backdrop, the article examines the phenomenon of the peasant resistance movement led by Ustym Karmaliuk. The article examines the causes, scale, and characteristics of his activities, including the organization of armed uprisings directed against landlord landownership and the practice of redistributing resources in favor of socially vulnerable groups. The article substantiates the interpretation of Karmaliuk as the embodiment of popular protest and a champion of social justice, which led to his comparison with Robin Hood in the national historical discourse. Emphasis is placed on the significance of this movement as a component of broader processes of social resistance and the formation of the historical memory of the Ukrainian people.

Keywords: Ustym Karmaliuk, Right-Bank Ukraine, Podillia, serfdom, peasant movement, social protest, historical memory, Russian Empire, Robin Hood.

Історія повідує: в кінці 1700-х років наш мальовничий, зраний численними ворогами край потрапив у лещата чергової загарбницької імперії. У 1793 р. Правобережна

Україна, включаючи терени сучасної Вінниччини, відійшла до колишньої Московії (з 1721 р. – Росії). Тоді ж було створено Брацлавську губернію, яка, згідно з виданим 1 травня (за старим стилем) 1795 р. імператрицею Катериною II рескрипту, була перейменована в Брацлавське намісництво. 22 травня (теж за старим стилем) 1795 р. цариця затвердила перелік його повітів: Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмельницький, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський, Махнівський, Липовецький, П'ятигірський і Бершадський [1].

Цього ж дня Катерина II підписала указ, в якому йшлося:

«...1. Губернским городом быть казенному местечку Брацлавлю, а город Винницу, также местечки казенные Литин, Сквиру, Хмельник и Гайсин учредить уездными городами, обращая на них все те права, выгоды и преимущества, каковы присвоены городам Минской губернии... Но поскольку в Брацлаве по причине малолюдства его и неимения удобных строений губернские присутственные места [органи адміністративної, державної влади – С. Г.] не могут тамо поместиться доколе дома в Брацлаве не будут построенные, учредить на первый случай пребывание в Виннице в приготовленном для сего строении упраздненного езуитского монастыря...» [2].

Ліквідовано Брацлавщину як адміністративно-територіальну одиницю 12 грудня (за старим стилем) 1796 р., коли цар Павло I своїм указом розпорядився створити з «колишньої Польської України, Волині і Поділля» дві губернії – Волинську і Подільську [3].

Майже всі терени Вінниччини ввійшли до складу Подільської губернії.

Із приєднанням Подільської губернії до загарбницької Російської імперії місцевому населенню довелося жити за нормами, котрі існували чи запроваджувалися в імперії: гостро відчувати задушливий зашморг кріпосництва, що все більше посилювався (напередодні реформи 1861 р. 59,5 %

мешканців губернії були кріпосними, лише 3,7 % селян сплачували оброк, всі інші виконували панщину, не було жодного випадку відпуску селян на волю) [4], відбувати рекрутчину (багатьом переважно фізично сильним селянам та міщанам 25-літній термін служби у війську), проливати кров у загарбницьких війнах, що їх вела імперія, посягаючи на чужі території [5].

Постійно поглиблювалось зневажливе ставлення московитів до українського етносу, його культури, традицій, мови.

Торкаючись теми русифікаторської політики царизму, варто зазначити, що ще за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою, не допускати в ній «переваги любові до батьківщини», тобто до України, «над любов'ю до вітчизни», тобто до імперії. Політично неблагодійним вважався всякий, хто виявляв інтерес до українських старожитностей, історії, літератури, мови – цементуючої сили української нації. У Московському університеті знайшлися навіть професори, які в лекціях і в пресі стали цілком серйозно запевняти, що українська мова є та сама російська, але попсована польською.

Тому значне занепокоєння царських властей викликав поданий на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений Ф. Морачевським. Спеціально утворена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис небезпечним і шкідливим лише через мову перекладу. Спроба донести слово Боже до українців їхньою рідною мовою була зустрінуто вкрай неприємно як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Одразу ж потому царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав і розіслав в усі українські

губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування українських книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії».

Слова валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої «не було, не має і бути не може», свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду.

Згодом тиск царату ще більше посилювався. В середині 70-х рр. XIX ст. в Петербурзі була створена таємна урядова комісія, що мала виробити ефективні заходи щодо боротьби проти українства. Після майже року роботи ця комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу просто-народним українським наріччям означало б покласти тривалий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Доповідну записку з проєктом відповідного указу негайно відправили Олександрю II, котрий тоді перебував на відпочинку в німецькому містечку Емс. 18 травня 1876 р. цар підписав цей ганебний указ, який повністю заборонив друкувати будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або ввозити таку літературу з-за кордону, говорити українською мовою на театральній сцені. Саму назву «Україна» царська цензура заміняла на «Малоросія» [6].

Зневага до української нації проявилася й в появі у той час принизливого слова «хохол» – висловлювання московитського люду як зневаги до українського етносу...

Таким же нестерпним видався гніт і на початку XIX ст. Протидією панському свавілля став антикріпосницький рух під проводом Устима Кармалюка (1787 – 1835), котрий прагнув відновити гайдамаччину й якого безсмертний Т. Г. Шевченко назвав «славним лицарем».

«...Намір Кармалюка відновити гайдамаччину не таким був і безґрунтовним. Селянство Поділля і сусідньої Волині терпіло страшний, нестерпний гніт кріпацтва. Від зорі до зорі селянин-кріпак, його дружина і дорослі діти гнули спину на панській ниві» [7], – так писав про причини народного опору дослідник П. Жур.

А що траплялось часом з малюками, голодними і недоглянутими, розповідає такий документ: «...Ненасытные свиньи растерзывают и съедают малых детей, оставленных в избе или дворе, тем временем как семья занятая работой в поле» [8].

Особистим поштовхом Кармалюка до боротьби стало те, що за непокірність та волелюбну вдачу поміщика віддала його в солдати, хоча він уже був одружений і мав дитину. Не витримавши образи та муштри, вчорашній кріпак утік з армії з другом-земляком та став лісовим месником, не сміючи з'являтися в рідних Головчинцях (нині с. Кармалюкове Жмеринського району). Замість двадцяти п'яти років солдатчини Устим Якимович Кармалюк вибрав сповнене тривоги та втрат, але водночас і особистої свободи, життя «розбійника». Зібравши чималий загін однодумців, він нападав на поміщицькі маєтки, а здобуте роздавав бідним. Селяни його, звичайно, обожнювали.

Багатого обдираю,
Убогому даю,
І так гроші розщитавши,
Я гріха не маю, – співалося в народній пісні про Кармалюка.

Так продовжувалось майже чверть століття.

За це сучасники називають його навіть українським Робін Гудом (як повідується у вікіпедії, Робін Гуд – герой середньовічних англійських балад, ватажок лісових розбійників, який, за переказами, діяв зі своєю ватагою в Шервудському лісі біля Ноттінгема і боровся за справедливість – грабував багатих лицарів і священників, віддаючи

здобич біднякам. Уособлював благородство, справедливість, був захисником слабких і знедолених. Його вважають національним героєм Англії) [9].

В русі, очолюваному Кармалюком, що охопив значну частину Літинського, Летичівського та Проскурівського повітів Подільської губернії, брало участь близько двадцяти тисяч селян, солдатів-утікачів та міської бідноти. Протягом цього часу Кармалюка чотири рази засуджували до каторги в Сибіру, але він щоразу тікав, завжди дуже відважно, і повернувшись у рідні краї, знову очолював боротьбу з поневолювачами [10].

У 1814, 1822 – 1823, 1827, 1830 – 1832 роках народний герой томився у Літинській тюрмі, а 1823 року – і його дружина Марія. 1827 року Кармалюк очолив тут повстання в'язнів та вирвався на волю. 1832 року після суду й покарання 101 ударом батога повторив втечу [11].

Цікаву розповідь про його втечу в 1825 році з Кам'янецької тюрми-фортеці довелося почути в Кам'янець-Подільському від працівників місцевого державного історичного музею-заповідника. За їхніми словами, коли народний месник відбував чергове покарання у в'язниці, його час від часу відвідували місцеві мешканки і дарували хустини. Із них, а також із сорочок співкамерників, він сплів своєрідну «мотузку», на якій зумів спуститися за частоколом із неприступних стін фортеці до Смотрича та опинитись на волі. Саме ж дарування хустин свідчить про глибоку повагу простого люду до нього...

Незламність духу Кармалюка просто вражаюча! Не могла бути непоміченою.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте.

Ви на мене, Кармалюка,

Всю надію майте, – співали в той час у Літині, Селищі,
Соснах, Головчинцях, інших довколишніх селах.

Антикріпосницький рух охоплював не лише Літинщину та значну територію Поділля, а, навіть, сусідню Київщину. Із повідомлення Таращанського земського суду Летичівському повітовому від 17 квітня 1836 року, наприклад, дізнаємось, що соратниками У. Кармалюка у боротьбі проти панського свавілля були мешканці села Збаржівки Таращанського повіту (села колишнього Погребищенського району) П. С. Стадник, Копчук Дарка Герасимівна, а також Павло Беліов, якого, як сказано в документі, на основі 638 статті XV тому покарати «25 ударами плетью и сослать в Сибирь на поселение» [12].

Власне, уся місцевість довкола тодішнього повітового Літина – це терени його діяльності, тут він черпав сили для боротьби, не раз шукав прихисток. Так, згідно з переказами, поблизу с. Сосни була печера, в якій У. Кармалюк переховувався від царських сатрапів [13].

Про неї, зокрема, згадував у 1973 р. літинський старожил Д. М. Гончар (спогади опубліковані в книзі Олексія Власовича та Сергія Олексійовича Гусевих «Історія Літина...»):

«Мені переказував про Кармалюка дід Влас Слободянюк, що прожив 107 років на Свідзінці в Селищі. Цей дід був відомий костоправ і шкіри чинив, старожили і зараз про нього згадують. Влас знав Кармалюка і здивався з ним – розумним, сильним, плечистим, що не любив розбійників та карав злодіїв. Одного разу, згадував Слободянюк, до нього зайшли два чоловіки. Один знайомий – Данило з Дубової, другий – чужий. Це були спільники Кармалюка. Про людське око принесли шкіри чинити, а насправді готували втечу Устима з Літинської тюрми. Вони чатували біля в'язниці, тримали зв'язок зі своїм отаманом через довірених людей. Данило ночувати приходив до діда Власа. Інші спільники переховувалися у Скалах, в печері поблизу Сосон.

Отож, про цю печеру. Печера в скалі заросла кущами вільхи. Навпроти драговина була, схожа на озеро. Далі на

сухому місці над річкою Згар лежав великий камінь, на ньому зроблено серп. Ліворуч, кроків за 200, під самою скалою другий камінь лежав. На ньому був слід стопи босої ноги. Від цього місця і добиралися до печери.

В Літині на вулиці Крупської (тепер, після декомунізації, вул. Героїв Майдану – С. Г.) жила громадянка Квасова – родичка знаменитого професора-медика В. П. Філатова. Філатов приїздив сюди в гості. Ходив і в Скали любитися Кармалюковими місцями. Заходив на пошту, де я на той час працював, розмовляв зі мною. Пропонував якось зберегти згадувані камені, бо то історична цінність. Та все пропало. Зараз там кар'єр...» [14].

Соратниками У. Кармалюка були й сосонці. За участь у селянському повстанні під його проводом «в Соснах стратили вщент дві сім'ї – повісили старих і малих Бурдунів і Волкотрубів. «Щоб і потомків від них не осталося!» – повелів подільський губернатор...

А люди все шукали й шукали правди, та не знаходили її. Дуже настирливих «шукачів» влада відправляла в Сибір. Туди «помандрували» в кайданах сосонець Арсен Мамчур, а згодом Явдоким Погорілий» [15]. Вони теж до останку боролися за соціальну справедливість.

Загинув Устим від пострілу із засідки, здійсненого шляхтичем Рутковським у селі Шляхові Коричинці (нині с. Волоське на Деражнянщині Хмельницької області).

Похований у Летичеві на Хмельниччині [16].

Дуже відродно, що в народі зберігаються шана та пам'ять про нього. Так, у тому ж Летичеві встановлено пам'ятник народному меснику, назву Кармалюкове носить нині колишнє його рідне село Головчинці, його іменем названо вулиці в населених пунктах Подільського краю, краєзнавчий музей у Літині, на вшанування його пам'яті проводяться наукові історико-краєзнавчі конференції.

Образ Устима Кармалюка – це закарбований у віках символ мужності, честі, самопожертви в ім'я добра та

справедливості, своєрідний взірець, джерело відваги та героїзму сучасних захисників України, незламних борців за її свободу, територіальну цілісність у триваючій кривавій російсько-українській війні.

Слава Героям!

Джерела та література

1. Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини / авт.-упоряд. С. Д. Гальчак. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 27.

2. Полное собрание законов Российской империи. 1-е изд. СПб, 1830. Т. XXIII. № 17336.

3. Петренко Олександр. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 17.

4. Історія рідного краю. Вінниччина : навч.-метод. посіб. / уклад.: А. В. Войнаровський, Т. А. Мельничук, І. В. Хочянівська, В. В. Кучер; відп. за вип. І. М. Романюк. Вінниця, 2014. С. 33.

5. Гальчак С. Д. (автор-упорядник). Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. С. 80.

6. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. : монографія. вид. 2-ге, доп. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 200–201.

7. Жур П. Дума про вогонь. Київ : Дніпро, 1985. С. 276.

8. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольский, 1858. С. 148.

9. uk.wikipedia.org/wiki/Робін_Гуд

10. Малаков Д. Двадцять дев'ять зупинок від Хмільника до Хмельницького. Київ : Грані-Т, 2009. С. 22–23.

11. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Д – 222, оп. 4, спр. 118, арк. 1 – 59.

12. Гальчак С. Д. Земля над Россю. Вінниця, 1995. С. 22.

13. Гальчак Сергій. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. 2-ге вид., доп. Вінниця : ТВОРИ, 2018. С. 42.

14. Гусєв О. В., Гусєв С. О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. Вінниця, 2004. С. 39.

15. Коритчук В., Шепель І. Сосни. Книга пам'яті. Київ – Сосни, 1993. С. 11.

16. Історія війн і збройних конфліктів в Україні : енциклопед. довід. / авт.-упоряд. О. І. Гуржій та ін. Київ : Вид-во гуманітар. літ., 2004. С. 255.

УДК 930.2:311(477.43)»1901»

**Головчинці в статистичних
документах початку XX століття**

Володимир Лазаренко,
*завідувач відділу українознавства
КЗВО «Вінницька академія
безперервної освіти»*

Руслан Зелінський,
*начальник відділу Літинської
селищної ради Вінницького району,
почесний краєзнавець України*

У статті висвітлено місце села Головчинці в адміністративно-територіальному устрою на початку XX століття. Описано історичне джерело, у якому міститься характеристика села. Наведено окремі соціально-економічні показники села Головчинці 1901 року, як базову джерельну базу для подальших аналітичних досліджень.

Ключові слова: *адміністративно-територіальний устрій, історичні джерела, статистичні документи, історична пам'ять, українська ідентичність, село, Головчинці, Поділля.*

The article highlights the place of the village Holovchyntsi in the administrative-territorial structure of the early twentieth century. Some sources are described, which contain the characteristics of the village. Some socio-economic indicators of the village Holovchyntsi of 1901 are given as a basic starting point for further analytical research.

Keywords: *administrative-territorial structure, historical sources, statistical documents, historical memory, Ukrainian identity, village, Holovchynsi, Podillia.*

Збереження, дослідження та популяризація історичної пам'яті є вагомим чинником розвитку та зміцнення української ідентичності. Історична пам'ять охоплює різні аспекти діяльності українства в минулому, передусім ті, що характеризують українську самобутність, в тому числі відомості про міста і села.

Для повноти уявлення про життя населених пунктів України в минулому необхідна первинна історико-статистична інформація, яка дає можливість зробити певні аналітичні висновки. Важливим джерелом такої інформації є опис окремих населених пунктів Поділля складений 1901 року Анатолієм фон Швенценом, у якому міститься також демографічна та соціально-економічна характеристика села Головчинці.

На початку XX століття село Головчинці (з 1955 р. – Кармалюкове) територіально належало до Літинського повіту Подільської губернії. Губернії, повіти та волості були складовими одиницями адміністративно-територіального устрою Російської імперії. Указом імператриці Катерини II від 22 травня 1795 року Літин віднесено до категорії повітових міст Брацлавської губернії [1]. Згодом 12.12.1796 р. за Указом Павла I утворена Подільська губернія. До губернії ввійшли повіти ліквідованих Брацлавського, Подільського та Вознесенського намісництв. Остаточо

межі губернії та її поділ на повіти усталилися у 1804 році. Центром губернії було м. Кам'янець-Подільськ (нині – м. Кам'янець-Подільський) (1796–1919). Площа губернії становила понад 42 тисячі квадратних кілометрів, що у 1,5 раза більше, ніж територія сучасної Вінницької області. У 1897 році до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Балтський (6824,1 кв. верств, 391018 чол.), Брацлавський (2706,3 кв. верст, 241868 чол.), Вінницький (2619,3 кв. верст, 248314 чол.), Гайсинський (2972,7 кв. верст, 248142 чол.), Кам'янецький (2534,3 кв. верст, 266350 чол.), Летичівський (2371,7 кв. верст, 184477 чол.), Літинський (2919 кв. верст, 210502 чол.), Могилівський (2413 кв. верст, 227672 чол.), Новоушицький (2495,7 кв. верст, 223312 чол.), Ольгопільський (3521,9 кв. верст, 284253 чол.), Проскурівський (2364,6 кв. верст, 226091 чол.), Ямпільський (3179,1 кв. верст, 266300 чол.) [2, с. 5–6].

Територія Літинського повіту 2919 кв. верст (3339 кв. км.) у майже 6 разів була більша за площу теперішньої Літинської селищної територіальної громади (587 км²), що складає 12,6 % території сучасної Вінницької області.

Нижчою ланкою після повіту в адміністративно-територіальній системі царської Росії була волость. Літинський повіт у 1901 році об'єднував 10 волостей: Багриновецьку, Кожухівську, Межирівську, Вівсяницьку, Сосонську, Пилявську, Старо-Синявську, Терешпільську, Уланівську та Хмільницьку [2, с. 6]. Село Головчинці входило до Вівсяницької волості.

У 1901 році у Санкт-Петербурзі в друкарні Товариства «Общественная польза» було видано «Описание Литинского уезда Подольской губернии». Видання побачило світ завдяки старанням уже згаданого упорядника А. Швенцона.

В описі Літинського повіту наводиться коротка соціально-економічна характеристика волостей та статистичні дані про населені пункти, згруповані по волостях. До структури цієї статистики відноситься інформація про кількість

дворів, чисельність населення, відстань до повітового міста, закладів інфраструктури. У праці відображено структуру земельних ресурсів – площі земель та їх належність суб'єктам володіння. Не залишено поза увагою також відомості про культові споруди, навчальні заклади, підприємства, пожежні дільниці, криниці, ставки та запаси продовольчих капіталів. У зазначеній праці використовуються застарілі одиниці виміру. Зокрема, міра площі – десятина, або 1,0925 га, а запаси зерна представлені у четвертях (одиницях об'єму для сипучих тіл), одна четверть співвідносилась до 8 пудів (131, 4 кг) жита [3].

Автор-упорядник опису Літинського повіту Анатолій Антонович фон Швенцон обіймав посаду повітового предводителя дворянства. В адміністративно-управлінській системі Російської імперії повітові предводители дворянства вибиралися дворянами повіту. За виконання службових обов'язків предводителю дворянства грошова винагорода не виплачувалась. За тогочасним російським законодавством предводитель дворянства головував та входив до складу багатьох державних і громадських структур. У системі органів державного управління російської монархії губернію очолював губернатор, поряд з цим, існувала посада губерньського предводителя дворянства. На повітовому рівні посади керівника повіту, на кшталт губернатора в губернії, не існувало, тому фактичним очільником повіту був повітовий предводитель дворянства.

Важливою джерельною базою щодо державних, громадських, церковних установ Літинського повіту та персонального складу чиновницького апарату є пам'ятні книжки та адреси-календарі Подільської губернії. Пам'ятні книжки губерній та областей Російської імперії – це офіційні універсальні довідкові видання, що містять відомості про губернії (області) за відповідний рік – займають чільне місце поряд з найціннішими регіональними виданнями Російської імперії на кшталт губерньських та єпархіальних відомостей, оглядів губерній та ін. Пам'ятні книжки Подільської губернії

почали видаватись з 1859 року. Отже цього року вийшла перша «Памятная книжка Подольской губернии». Наступна пам'ятна книжка побачила світ у 1885 році. Потім, у 1888 році була видана «Справочная книжка Подольской губернии», у якій відсутня інформація про персональний склад чиновників та інших посадових осіб. Згодом у 1895, 1900, 1904 та 1909 роках видавались довідкові видання під назвою «Адресь-календарь Подольской губернии». А остання пам'ятна книжка Поділля вийшла друком у 1911 році [4].

Із зазначених вище довідкових джерел дізнаємося, що Швенцон А. А. фігурує в статусі предводителя дворянства у 1900 році. У попередньому виданні пам'ятної книжки за 1895 рік на цій посаді зазначено прізвище Бобровського Володимира Миколайовича, а у виданні 1904 року знаходимо відомості про повітового предводителя дворянства Мейендорфа Георгія Федоровича. Тому часові рамки перебування Швенцона А. А. на посаді предводителя дворянства обмежуються не більше ніж 1895–1904 роками.

За часів більшовицької окупації України Літинський повіт відповідно до постанови ВУЦВК від 31 січня 1923 року № 90 «Про адміністративно-територіальний поділ Поділля» був ліквідований. Складові частини колишнього Літинського повіту було розділено між Вінницьким та Проскурівським повітами Подільської губернії.

Станом на 1901 рік, згідно з відомостями А. Швенцона, до складу Вівсяницької волості входили 11 сіл та 8 менших сіл (тодішньою термінологією «деревень»).

За переписом населення 1897 року у Вівсяницькій волості проживало 16243 особи, з них 8151 чоловік та 8092 жінки.

На той час у волості діяли 2 міністерських народних училища, 13 церковно-приходських шкіл та 4 школи грамотності.

У волості знаходилось 28449 десятин (31009 га) землі. В тому числі 15556 десятин (16956 га) поміщицької, 412

десятин (449 га) державної, 619 десятин церковної (675 га) та 10334 десятини (11264 га) селянської надільної землі.

Можна також довідатись про фінансування управлінського апарату. Так на утримання волосного правління витрачалось 3381 рубель та сільських управлінь – 2710 рублів.

Кількість населення села Головчинці наведена разом з селом Майданом Головчинським і складала у 1901 році 1407 мешканців, у тому числі 702 чоловіки та 705 жінок, які проживали у 274 дворах [2, с. 75–76].

Землі в Головчинцях та Майдані Головчинецькому значилося 2761 десятина (3009 га). З них 1474 десятини (1606 га) належало Дебренадер Надії, 43 десятини (47 га) церковної та 1155 десятин (1259 га) селянських наділів [2, с. 76].

На початок ХХ століття в Головчинцях була православна церква, міністерське народне училище, відкрите у 1877 році, розташоване в громадському будинку. В училищі навчалось 48 хлопчиків, троє з них закінчило школу зі свідоцтвами [2, с. 76].

У селі був водяний розтрусний млин на 2 постави у власності Дебренадера. Продовольчий капітал складав 4530 рублів [2, с. 76].

Пожежна дільниця, яка обслуговувала Головчинці, майдан головчинський та Курилівці мала в розпорядженні 1 насос, 10 діжок, 2 багри та 1 брезент. У Головчинцях нараховувалось 7 ставків та 8 криниць, в Майдані Головчинському – 1 ставок і 2 криниці [2, с. 76].

Відомості більш ніж столітньої давності про місце Головчинець в системі адміністративно-територіального устрою того часу та характеристика окремих соціально-економічних показників є суттєвим підґрунтям для подальших досліджень історичного розвитку села.

Список джерел та літератури

1. Полное собрание законов Российской имперіи 1649 года. Томъ XXIII. Съ 1789 по 6 Ноября 1796. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. С. 701.
2. Описанніе Литинскаго уѣзда Подольской губерніи. (составиль А. Швенцонъ). 1901. Репринтне видання / упоряд. Р. М. Зелінський. Вінниця, 2018. 180 с.
3. Каменцева Е., Устюгов Н. Русская метрология. 2-е изд. Москва, 2003. С. 247–248.
4. Раздорский А. И. Памятные книжки Подольской губернии (историко-библиографический обзор) / А. И. Раздорский. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 374–388. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prkrnuibk_2010_2_43.
5. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. 1923. № 5. С.151–154.

Історична пам'ять та ідентичність: регіональний аспект

УДК 821.161.2.09'06-1:17.035.3(=161.2)

**Родова / національна пам'ять у поезіях
«Сік землі» Петра Перебийноса і «Древо роду»
Володимира Забаштанського**

Віктор Крупка,
*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української літератури
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

У статті подається аналіз творчості поетів Петра Перебийноса і Володимира Забаштанського щодо висвітлення родової / національної пам'яті українського народу.

Ключові слова: родова / національна пам'ять, українська національна ідентичність, заповідально-рустикальний дискурс, етноментальні модифікації та трансформації, подільська поезія, У. Кармалюк.

The article presents an analysis of the work of poets Petro Perebyinis and Volodymyr Zabashtanskyi with regard to the representation of the ancestral / national memory of the Ukrainian people.

Keywords: *ancestral / national memory, Ukrainian national identity, testamentary-rustic discourse, ethnomental modifications and transformations, Podillian poetry, Ustym Karmaliuk.*

Подільська поезія другої половини ХХ століття характеризується яскраво вираженою домінантою рустикальності, яку можна простежити на ранніх етапах творчості А. Бортняка, П. Перебийноса, В. Забаштанського, С. Чернілевського та ін. В. Моренець у дослідженні «Рустикальна лірика» зазначає, що її «світоглядною базою <...> є християнізована натурфілософія, що недемонстративно вивіщує родове буття над особистісним, кінечність якого включена в безперервну зміну поколінь, позбавлена трагізму, очевидного для інших філософських систем» [4, с. 25]. Філософія родової / національної пам'яті, її традицій і звичаїв – важлива ознака українськості. Визначальною її ознакою є спадкоємність як ланцюг поколінь від далеких прашурів до ще ненароджених нащадків, яка і є найвищою цінністю роду-народу. Таким чином, родова пам'ять в діяхронному зрізі – це значна частина національної екзистенції, а кожний її представник невіддільний від неї, кровно з нею пов'язаний.

Тому цілком закономірним є апелювання представників подільської поезії другої половини ХХ століття, до концепту родової пам'яті, яка є первісною ланкою рецепції концепту Україна. Їхня естетика безпосередньо пов'язана з шістдесятництвом – найзнаковішим явищем доби, світоглядними засадами якого є гуманізм та антропоцентризм, моралізм та етичний максималізм, активний патріотизм [5]. У силовому полі цього естетичного феномену продовжує функціонувати заповідально-рустикальний дискурс, який завше був яскраво вираженим складником літературного процесу та який внаслідок естетичної революції шістдесятників набуває етноментальних модифікацій та трансформацій. До нього і належать поети, уродженці подільського краю Петро Перебийніс і Володимир Забаштанський.

Отже, метою статті є з'ясування та виявлення художніх особливостей родової / національної пам'яті як особливої національної екзистенції на тлі якої формується характер українця, тісно пов'язаного з рідним краєм, у знакових для Петра Перебийноса і Володимира Забаштанського поезіях, відповідно, «Сік землі» і «Древо роду».

Треба сказати, що поезії «Сік землі» і «Древо роду» написані на початку 80-х років, від шістдесятників, для яких духовний демократизм – домінанта естетики і поетики, їх відділяє близько двадцяти років. Однак, як стверджує В. Моренець, рустикальна лірика продовжує продукувати такі художні цінності, що є свідченням потужності цієї стильової течії і в наступні десятиліття.

Безперечно, споріднює ці вірші художнє зображення родового буття, на національно-буттєвих постулатах якого зростають нащадки – носії і продовжувачі коду національної ідентичності. Проте цікавою є регіональна відмінність окреслення роду, зумовлена ландшафтами подільського краю. Так, у П. Перебийноса, який народився в селі Слобода Шаргородського району, архетипним осердям є земля і

вода – звідси і заголовок «Сік землі». Для В. Забаштанського, уродженця Браїлова, визначальним мірилом родової / національної пам'яті є водночас архетипи землі і каменя. Порівняємо на прикладі інших поезій митців слова: у П. Перебийноса – «Мій рід навіки тут приріс / до ниви щедрої і доброї» («Подільський шлях», [3, с.29]); у В. Забаштанського – «Там край доріг на сірі кругляки, / Мов пращурам на голови злисілі, / Стають, щоб далі бачить хлопчак, / Щодень беруться чолами на силі. / Там пребагаті товтри на згадки / Лежать, мов корені Карпат камінні» («Мій край», [2, с. 35]).

У поезії «Сік землі» П. Перебийноса створюється своєрідна триєдність *пращури – ліричний герой як посередник-навчитель (носій авторської свідомості) – його син як продовжувач традицій роду*. Така проєкція забезпечує вписаність кожного наступника в родове буття, дозволяє «вкарбовувати» стереотипи роду-народу від батька до сина, від сина до внука, що можна продовжити, доки живе-розростається рід, наприклад: «Ти лице кринички не забудь. / Не забудь, мій сину жнивне поле, / Хай мене стерня в землі не коле» [3, с. 28]. Поетичний вектор роду В. Забаштанського значно різниться від його побратима-земляка. Він виформовується на основі генетичної двоєдності *пращури – ліричний герой як продовжувач морально-етичного чину роду*: «То синьозорі предки з небозводу / вдивляються у шал мого дня: / Бува, не покручем на дереві роду / росте далеке їх забаштаня» [2, с.7].

Забезпечують зв'язок між родом та його нащадками у вірші П. Перебийноса архетипи землі і води. Архетип землі є багатоликим і нерівнозначним у своїх виявах. «Словник символів» характеризує його як «символ астральний і космічний; матері-годувальниці; Вітчизни й духовності; життя; багатства; щедрості; родючості; плодючості; позитивного й негативного начала; світла й темряви; гріхопадіння; вигнання людини із раю» [1, с. 54]. Земля – це

багатовіковий досвід, на основі якого викристалізовувався культ праці як пріоритетна чеснота українця, це, на думку В. Моренця, «modus vivendi, моральні норми якого передаються з покоління в покоління і не підлягають особистісній рефлексії» [4, с. 25]. Іманентна моралістичність поезії закодована в художню деталь *стерні*: «Пам'ятай, мій сину жнивне поле, / Не забудь, як ноги нам колола / *гостра, насторожена стерня*» [3, с. 28]; «Не забудь, мій сину, жнивне поле, / Хай мене *стерня* в землі *не коле*» [3, с. 28]. Жнивне поле у вірші – не тільки праця на землі пращурів, це рід для нащадка, а стерня – нагадування берегти пам'ять про нього, про землю, звідки нащадок пішов у світ. Таким прийомом художнього образотворення ліричний герой як батько міцно зв'язує себе з сином і своїм родом. Реалізація цього зв'язку відбувається ще й завдяки архетипу води як ретроспекції минулих поколінь. Мудра криничка у вірші – це дзеркало-пам'ять, адже відомою є істина про феномен води, яка здатна вбирати в себе і зберігати світло, думку, музику, молитву тощо, тож для ліричного персонажа її роль неоціненна – це місток із давнини у сьогодення і майбутнє, це можливість зцілитися святістю свого роду:

Ти ковтнув цілющої води,
Що з глибин пробилася сюди,
Що навік освячена землею
Правітчизни щедрої твоєї.

Смаглочолий хлопчик-серпеня
Над тобою ніжив колос дня...
Пий, козаче, сік землі поволі
На колінах перед полем долі! [3, с.28].

Зв'язок роду зі своїм нащадком у вірші «Древо роду» В. Забаштанського простежується крізь призму реалій їхнього побутового життя, історичних перипетій краю, учасниками яких були і нащадки ліричного героя:

Проте беручкість мали розумову,
Косою предки й шаблею могли.
Жінки перчили, крім борщу й розмову,
Тому рум'янощокими були...

До правди прагнули, не знавши шляху,
Як в темну воду, з кручі сторчака
Діди з Богданом кидались на шляхту
Та й виринали аж в Кармалюка [2, с.7].

Родова пам'ять в автобіографічній поезії охоплюється хроном в не одне століття: від пращурів, що потерпали від татар, – до пращурів, що боролися за свою волю під приводом Кармалюка. Подієвість сюжету вірша яскраво розкриває і характер прадідів ліричного героя, які були люблячими в родинному житті, гострими на слово, безкомпромісними до соціального зла.

В. Забаштанський добре знав древо свого роду, етимологію свого прізвища, про що розповідає в перших рядках поезії. Тільки дотримуючись його духовних постулатів, без докорів сумління відповідаючи за свої вчинки перед власним родом, його древо буде могутнім і міцним, формуватиметься і розростатиметься в майбутньому.

Отже, поезії «Сік землі» П. Перебийноса і «Древо роду» В. Забаштанського не лише відображають тісний зв'язок ліричного героя із своїм родом, а й потверджують безперечну аксіому: рід – це основа народу, а дотримання його постулатів, втілення перспектив їхнього функціонування в майбутньому – збереження української національної ідентичності.

Література

1. Дмитренко М. К., Іваннікова Л., Лозко Г. Українські символи. Київ : Редакція часопису «Народознавство». 1994. 140 с.

2. Забаштанський В. Запах далини : поезії. Київ : Дніпро, 1982. 171 с.

3. Перебийніс П. Третя спроба : Поезії. Київ: Рад. письменник, 1983. 143 с.

4. Моренець В. Рустикальна лірика (уринок зі студії «Стильові течії української поезії др. пол. ХХ століття»). Мандрівець. 2003. № 1. С. 25–32.

5. Тихолоз Б. Поети-шістдесятники : програмні тексти, ілюстрації, пояснення, завдання, тести. Київ : АртЕк, 2001. 62 с. (Усе для школи. Українська література. 10 клас. Вип. 5).

Регіональні особливості повстанського руху під проводом У. Кармалюка

УДК 930:355.015](477.43/.44)»18»

Озброєння ватаги Устима Кармалюка і практика його застосування

Євген Тичук,

науковий співробітник

Вінницького обласного краєзнавчого музею

У статті розглянуто озброєння ватаги Устима Кармалюка, що згадувалось у документах першої половини ХІХ ст., і його застосування учасниками ватаги. Проаналізовано стан боєздатності ватаги.

Ключові слова: Устим Кармалюк, зброя, ніж, дрюк, спис, рушниця, пістолет.

The article examines the weapons of Ustym Karmaliuk's gang, mentioned in documents of the first half of the 19th century, and their use by the gang members. The state of the gang's combat readiness is analyzed.

Keywords: *Ustym Karmaliuk, weapons, knife, club, spear, rifle, pistol.*

Устима Кармалюка часто називають українським Робін Гудом. Але якщо при згадці про легендарного англійського розбійника всі моментально уявляють собі лучника, то не менш міфологізований образ Устима Кармалюка не має прив'язки до якогось конкретного виду зброї. А поміж тим, наш земляк жив набагато пізніше, і про його життя збереглися не тільки пісні й перекази. В документах, які стосуються діяльності ватаги Устима Кармалюка, згадуються такі види зброї: ножі, сокири, коса, лопата, дрюки, списи або піки, рушниці, пістолети.

Ножі на початку Кармалюкової кар'єри розбійника згадуються в показах жертв грабунку як інструмент тортур. Зокрема, в ніч з 28 на 29 березня 1813 року під час грабунку Іцка Мунійовича, орендаря с. Майдана Головчинецького, ножем погрожували відрізати вухо зятю або зарізати дитину хазяїна, щоб той признався, де сховані гроші [1, с. 178]. Примітно, що той, хто висловлював намір різати, а ця особа в показах не конкретизована, просив дати йому ніж. Це може свідчити, що він або не носив при собі ножа, або ніж у нього був, але прохання подати цю зброю використано як прийомом залякування жертви. Також катування за допомогою ножів було застосовано 11 березня 1822 року під час нападу на родину селянина Леська Базилицького з с. Овсяників Літинського повіту. Зокрема, дружина останнього свідчила, що Й. Майданюк за наказом Кармалюка різав їй ножем ноги [1, с. 183].

В описах зброї Кармалюка та учасників його ватаги людьми, яких ті зустрічали в лісах, на дорогах або в селі, ніж не згадується, з чого можна зробити висновок, що ножа на видному місці, як то в піхвах на поясі, ні Кармалюк, ні його товариші не носили. Проте носили в кишенях складані

ножі – так, після затримання 22 березня 1822 року Кармалюка з двома товаришами в їхніх кишенях знайшли два складаних ножі [2, с. 38], так само складаний ніж був знайдений в кишені Кармалюка після його смерті [2, с. 212].

Сокири в опрацьованих джерелах згадуються один раз, і теж тільки як знаряддя тортур жертви грабунку – родини Леська Базилицького [2, с. 34].

Згадки про косу є двічі – в нападі на родину Іцка Мунійовича та подружжя Онищуків; лопата – один раз, там само [1, с.180], на початкових етапах діяльності ватаги (1813–1814 роки). Ніяких практичних дій, окрім, залякування жертв грабунку, ними не вчинялось.

Дрюк, схоже, був основною зброєю ватаги тривалий час. Згадується неодноразово, в тому числі Кармалюк і компанія саме цю зброю використовували, щоб чинити опір під час затримання. Так, 22 березня 1822 року, коли їх трьох доганяли люди з комаровецької економії, один з ватаги вдарив дрюком кінного переслідувача, двірського Мартина Фурмана, аж переламавши його рушницю. Решті переслідувачів погрожували дрюками так, що до них довго боялись підступитися, і тільки після поранення двох із ватаги дробом з рушниць, їх примусили до здачі, наступаючи на них кіньми [2, с. 38].

Так само в червні 1827 року, коли в хату, де перебували Кармалюк і ще двоє спільників, увірвався поміщик Янчевський, його били дрюками. Втім, Янчевський боєздатності від тих ударів не втратив, і за допомогою ще двох шляхтичів і одного селянина розбійників таки подужав [2, с. 103].

Аналогічну дрюкам зброю Кармалюк вживав і під час бунтів у в'язницях. Так, у Кам'янці 12 березня 1823 року, 11 арештантів бились проти солдатів дошками, виламаними з нар, і колами з дров, що були складені при тюрмі у дворі [2, с. 66]. В грудні 1827 року, бунтуючи в Літинській тюрмі через відмову в побаченнях з коханкою, Кармалюк з двома

спільниками забарикадувався в невеликій кімнаті, і тримав там облогу, запасшись цеглинами з груб і дошками з нужника в якості зброї [2, с. 139].

Спис супроводжував Кармелюка від початку його діяльності грабіжника і до смерті. Що цікаво, в документах фігурують назви «спис» або «піка», навіть коли мова про одну і ту ж зброю. Складається враження, що приїжджі російські чиновники більше вживають слово «піка», а місцева шляхта – «спис». У березні 1813 року селянина Федора Шевчука у с. Дубовому намагались проколоти списом, коли він відмовився вказувати, хто в селі має гроші [1, с. 178]. Горпину Григорову, сестру закатованого вогнем селянина Івана Сала, вдарили списом через вікно, коли вона шукала вихід з підпаленої грабіжниками хати, однак пробили тільки сорочку [2, с. 32]. Леську Базилицькому, який спочатку намагався голіруч чинити опір нападникам, пробили пікою бік [2, с.35].

Втім, проти більш готових до бою людей спис в руках розбійників допомагав менше. 1 листопада 1833 року в корчмі «Вигода» с. Галузинці Летичівського повіту проти відставного підполковника Гилярія Дембіцького вели бій піками троє кармалюківців, з близько десятка чоловік, що брали участь у нападі. Дембіцький, який відбивався від них шаблею, прикриваючи втечу своєї жінки з малими дітьми, був поранений у п'яťох місцях, втім, відійти з корчми і втекти в ліс зміг. При тому, одного з нападників він рубанув шаблею через плече [2, с. 191].

Після нападу на корчму поміщик с. Коморовець Стецький наказав своїм людям роз'їжджати ночами для виявлення розбійників. Біля хутора шляхтича Зелінського, спільника Кармалюка, роз'їзд натрапив на ватагу. Один з розбійників почав «дійствовать» проти роз'їзду пікою, але настільки невправно, що її у нього відібрали [2, с. 255].

Вогнепальна зброя у ватазі Кармалюка фіксується в опрацьованих джерелах з 1826 року. В кінці листопада

було здійснено напади на корчму Лейзера Шлимовича, що розташовувалася за 2 км від с. Сахни Літинського повіту, і будинок шестидесятирічного шляхтича Петра Островського в с. Комарівці того ж повіту. У показаннях потерпілих зазначається, що нападників було троє, а їх озброєння складали рушниця і дрюки [1, с. 186].

В ніч з 17 на 18 грудня 1826 року в с. Думенки при спробі затримання в хаті Кармалюк приставив осавулу Петру Чорному і селянину Никону Рябому до грудей по пістолету, хотів вистрелити, але пострілів не сталось [2, с. 84]. Втікаючи, він загубив один пістолет – старий, обкладений міддю, із замком, на якому був напис «Тула 1093(1793?)», і на голові цифра(?) Т [2, с. 87, с. 80]. Його спільник Литвинюк вже надворі зробив таки по погоні, аби вона відстала, постріл з рушниці [2, с. 83].

У червні 1827 року Кармалюк був пійманий поміщиком Янчевським і мав при собі рушницю, яку, за власним свідченням, використовував виключно для полювання [2, с. 94]. Втім, шляхтич Антоній Ольшевський, який прийняв у себе (в хаті батька) Кармалюка і здав його, заздалегідь намастив курок і пановку замка рушниці лоєм, щоб та напевно не вистрелила [2, с. 97]. (Пановкою поляки називають поличку для пороху, але мастити її лоєм не було сенсу, звідти можна було просто здути порох. Проте відсутність пороху Кармалюк міг би помітити. Мастити лоєм Ольшевський міг кресало, суміщене з кришкою полички – саме це заважає висіканню іскри, що запалює порох, і це практично непомітно оку.)

Під час сутички з роз'їздом людей поміщика Стецького біля хутора Зелінського, коли в одного кармалюківця видерли піку, другий вистрелив з рушниці, поранивши в руку Вікентія Бірського, і закричав, щоб подавали більше рушниць. Бірський вистрілив у відповідь, смертельно поранивши розбійника на ім'я Яким, решта розбіглись, але були незабаром піймані [2, с. 255].

У 1833–1835 роках свідки постійно при описах Кармалюка згадують піку і пістоль. Так озброєним він приїжджав і на заручини сина 1833 року. В серпні 1835 його часто бачать з шляхтичем Андрієм Словінським, озброєних піками і рушницями, в Кармалюка при собі був пістоль [2, с. 207]. Тому коли шляхтич Федір Рудьковський робив засідку на Устима в хаті Олени Процкової, в селі Коричинці-Шляхові, він тримав напоготові двостволку. Розмовляючи з Процковою біля дверей з сіней надвір, Кармалюк тримав у руці пістоль. Коли він помітив в сінях Рудьковського, то спрямував дуло на нього, але Рудьковський встиг вистрелити першим [2, с. 208–210]. Крім пістоля із зведеним курком і раніше згаданої піки, при Кармалюку було знайдено коротенький карабін, заряджений шротом, і шкіряну торбинку зі шротом [2, с. 211–212]. Зауважу, що порохівниця і кулі до пістоля в списку знайдених при ньому речей не згадуються.

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що найбільш дієвою зброєю в руках ватаги Кармалюка була найстародавніша, найпримітивніша зброя людства – дрюк. Зброя, вживання якої вимагало вже якихось спеціальних умінь, у ватазі була, але ефективно її використовувати проти підготовлених до бою людей кармалюківці не вміли – списом фехтували поганенько, з рушниць стріляли абияк, а пістолети Кармалюка були фактично небоєздатні – у двох відомих епізодах, коли він намагався їх застосувати, вони не вистрелили. Фактично боєздатність ватаги була вкрай низькою, вести ефективний бій проти озброєного супротивника вона була не здатна.

Джерела та література

1. Дячок В. Устим Кармалюк (Карманюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти / В. Дячок. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»] // Історичні науки. 2008. Вип. 12. С. 175–201.

2. Устим Кармалюк : зб. док. / Центр. держ. іст. архів УРСР, Ін-т історії України АН УРСР ; упоряд. Є. Черкаська та І. Єрофєєв ; за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. Київ : Укр. вид-во політ. літ., 1948. 343, [1] с. : іл.

УДК 069(477.44):94(477.44)»18»

Матеріали про Устима Кармалюка у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї

Ірина Кошевіцька,

*завідувачка науково-дослідницького
відділу давньої історії*

Вінницького обласного краєзнавчого музею

У статті розглянуто музейні предмети, пов'язані з постаттю Устима Кармалюка, що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та представлені в експозиційних залах. Проаналізовано їхнє значення для висвітлення селянського руху на Поділлі першої половини XIX ст. і репрезентації цієї теми в музейному просторі.

Ключові слова: *Устим Кармалюк, Поділля, селянський рух, музейний предмет, експозиція, історична пам'ять, Вінницький обласний краєзнавчий музей.*

The article examines museum objects related to the figure of Ustym Karmaliuk that are preserved in the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore and presented in its exhibition halls. Their significance for highlighting the peasant movement in Podillia in the first half of the nineteenth century and for representing this topic in the museum space is analyzed.

Keywords: *Ustym Karmaliuk, Podillia, peasant movement, museum object, exhibition, historical memory, Vinnytsia Regional Museum of Local Lore.*

Устим Кармалюк є однією з найвідоміших і водночас дискусійних постатей, пов'язаних із селянським рухом на Поділлі першої половини XIX ст. Його діяльність припадає на період загострення кріпосницьких відносин і посилення соціальної напруги в регіоні.

У цьому контексті музейні предмети, пов'язані з постаттю Устима Кармалюка та його добою, становлять важливе джерело для музейної інтерпретації відповідної теми. Вони дають змогу розглядати не лише окрему історичну постать, а й ширше соціальне, економічне та культурне середовище, у межах якого відбувалися селянські виступи. У фондах та експозиції Вінницького обласного краєзнавчого музею зосереджено низку експонатів, що репрезентують цю тему через різні типи джерел: речові пам'ятки, образотворчі твори, предмети побуту, а також експозиційні комплекси.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення музейного предмета як носія історичної інформації та засобу репрезентації минулого.

Метою статті є характеристика експонатів, пов'язаних з Устимом Кармалюком, що зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею, а також визначення їхнього історико-культурного та експозиційного значення.

Одним із напрямів музейного розкриття теми є представлення доби Устима Кармалюка через предметний світ подільського села. Такий підхід є доцільним, оскільки селянський рух неможливо повноцінно розглядати поза реаліями повсякденного життя, господарської діяльності та соціальних умов існування тогочасного населення.

У 8 залі експозиції представлено дерев'яні знаряддя праці селян – рало [1], ціп [2] і вила [3], які відображають особливості господарської діяльності та матеріальних умов життя. У середовищі селян, які не мали доступу до спеціалізованої військової зброї, звичні знаряддя праці могли набувати додаткового значення та використовуватися

підручні засоби самозахисту або нападу. Вила, ціпи, сокири, коси та інші предмети селянського побуту в умовах виступів і заворушень могли виконувати функцію імпровізованої зброї. Саме тому їхнє експонування в межах теми Устима Кармалюка дозволяє показати не тільки матеріальну культуру подільського села, а й особливості селянського спротиву, який значною мірою спирався на ресурси повсякденного життя.

Тематично цей комплекс доповнює 9 зал, де експонується реконструкція інтер'єру селянської хати разом зі знаряддями праці, що дає змогу відтворити побутове середовище першої половини XIX ст. Зазначені експозиційні матеріали є важливими для висвітлення соціально-економічних умов, у яких формувалися настрої селянства.

Попри відсутність безпосереднього меморіального зв'язку з постаттю Устима Кармалюка, зазначені експонати мають важливе значення для розкриття цієї теми, оскільки відтворюють історичне тло відповідної доби. Вони демонструють специфіку аграрного укладу Поділля, характер повсякденної праці селян та особливості їхнього становища в умовах панщини. У цьому контексті музейні предмети постають не лише як пам'ятки матеріальної культури, а й як джерело для розуміння соціальних передумов селянських виступів.

У 10 залі експозиції представлено предмети, що доповнюють висвітлення теми Устима Кармалюка. Зокрема, експонуються засоби покарання в Російській імперії – кайдани [4] і батіг [5], які відображають каральні практики доби та дають змогу увиразнити соціально-історичне тло, в межах якого відбувалися селянські виступи першої половини XIX ст. Вони є важливими маркерами доби, у якій непокора, втеча, опір або участь у селянських виступах неминуче пов'язувалися з переслідуванням, арештом і фізичним примусом.

Поряд із цим у 10 залі представлено вишитий портрет «Устим Кармалюк», виконаний Б. Г. Кулаковою у м. Вінниці на початку 1970-х рр., що засвідчує подальшу художню інтерпретацію цієї постаті [6]. У сукупності зазначені експонати поєднують відтворення історичних реалій доби з фіксацією форм культурної репрезентації Устима Кармалюка в пізніший час.

Важливим джерелом для вивчення кармалюківської тематики є комплекс матеріалів Володимира Петровича Вовкодава, що зберігається у фондах музею [7]. В. П. Вовкодав – подільський красзнавець, фольклорист, історик і громадський діяч, який значну увагу приділяв дослідженню постаті Устима Кармалюка, а також збиранню історичних і фольклорних матеріалів, пов'язаних із ним. Відомо, що він був одним із ініціаторів встановлення пам'ятника Устиму Кармалюку в м. Летичеві. Збережений у музейних фондах комплекс має наукову цінність як свідчення багаторічної дослідницької та культурно-просвітницької роботи, пов'язаної з вивченням цієї теми.

У фондах музею зберігається бронзова скульптура Устима Кармалюка роботи К. П. Грушинського [8]. Постать зображена у повний зріст, у традиційному селянському вбранні та чоботах; одна нога поставлена на пеньок, що надає композиції стійкості, виразності й певної динаміки. Таке пластичне вирішення підкреслює рішучість образу та водночас акцентує його зв'язок із селянським середовищем.

Скульптура не лише фіксує зовнішній образ Кармалюка, а й передає його узагальнене художнє трактування як постаті, пов'язаної з темою селянського спротиву. Селянське вбрання, чоботи та впевнена поза формують образ людини з народу, близької до подільського селянства. У цьому контексті твір К. П. Грушинського є важливим прикладом художньої репрезентації Кармалюка в музейному зібранні та засвідчує подальше осмислення його постаті в культурній

пам'яті Поділля. Крім того, у фондах зберігається книга В. Кучера «У. Кармалюк» (1955 р.) [9]. Це художній історичний роман, у якому постать Устима Кармалюка подано на тлі селянського руху на Поділлі першої половини ХІХ ст. Автор звертається до тем кріпосницьких відносин, селянського невдоволення, переслідування учасників виступів, заслання та життя засуджених. Видання має значення не як документальне джерело про події доби, а як приклад літературної репрезентації образу Кармалюка в українській прозі середини ХХ ст.

Отже, експонати, пов'язані з Устимом Кармалюком, у зібранні Вінницького обласного краєзнавчого музею становлять цінний історико-культурний комплекс. Їхнє значення полягає в тому, що вони відображають як матеріальні реалії доби, так і особливості подальшої репрезентації цієї постаті в культурному просторі.

Кармалюківська тематика залишається відкритою для подальшого дослідження та поповнення музейного зібрання. Вінницький обласний краєзнавчий музей зацікавлений у виявленні, збереженні та науковому опрацюванні нових матеріалів, що стосуються Устима Кармалюка, його доби, селянського руху на Поділлі та подальшого осмислення цієї постаті в історичній пам'яті. Нові надходження можуть доповнити наявний комплекс джерел і сприяти глибшому представленню цієї теми в науковій, експозиційній та освітній діяльності музею.

Список джерел і літератури

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей (далі – ВОКМ). ДК-536.
2. ВОКМ. ДК-515.
3. ВОКМ. ДК-620.
4. ВОКМ. ДК-530.

5. ВОКМ. ДК-512.
6. ВОКМ. Т-976.
7. ВОКМ. СХ-1, папка 3-В.
8. ВОКМ. С-1.
9. ВОКМ. СК-873.

УДК 94(477.43/.44)»18»(092)

Життєвий шлях Устима Кармалюка

Віра Ткач,

*директор КЗ «Краєзнавчий музей ім. У. Кармалюка»
Літинської селищної ради*

У статті висвітлено життєвий шлях У. Кармалюка з використанням документальних, архівних джерел, польської історіографії та публіцистики, художньої літератури, а також народного фольклору. Досліджено причини й наслідки діяльності цієї непересічної особистості.

Ключові слова: Устим Кармалюк, Правобережжя, Подільська губернія, Літинський повіт, с. Головчинці, кріпосне право, селяни-кріпаки, панщина, рекрутчина, повстанський рух.

The article highlights the life journey of U. Karmaliuk using documentary and archival sources, Polish historiography and journalism, fiction literature, as well as folk folklore. The causes and consequences of the activities of this remarkable personality are explored.

Keywords: Ustym Karmaliuk, Right-Bank Ukraine, Podolia Governorate, Lityn County, the village of Holovchyntsi, serfdom, serf peasants, corvée labor, military conscription, insurgent movement.

Плине час. Змінюються цінності, переглядається історія, а духовність народу залишається сталою. Це один із показників нашого буття. Духовність завжди визначала і визначає рівень суспільства і конкретної особистості. В духовно збагаченому суспільстві пам'ять вічна. Тим більше, коли йдеться про таку непересічну особистість, як У. Я. Кармалюк.

Історична постать У. Я. Кармалюка і сьогодні викликає велику увагу з боку науковців, краєзнавців і читачів – простих громадян України. В період незалежності інтерес до У. Кармалюка не зменшився, а навпаки, зростає. Зростає інтерес до біографії і до діяльності цієї особистості, а також збільшується амплітуда оцінок: від «разбойник» і «вор» – так його характеризують в судових актах першої половини XIX ст., ці акти складали царські чиновники судових і адміністративних установ Поділля – до «національний герой України». Особа Кармалюка притягувала до себе увагу представників шляхетської польської історіографії та публіцистики. Так в статті «Устим Кармалюк», опублікованій у журналі «Киевская старина» за 1886 р. Й. А. Ролле намагається показати У. Кармалюка людиною безідейною, кримінальним розбійником. Таку ж характеристику цій видатній людині дано і в «Енциклопедії» Повшехній (т. XIV), де всю діяльність У. Кармалюка розглянуто з погляду шкоди, завданої польському панству.

У 1872 році була надрукована праця подільського етнографа М. Сімашкевича «Римское католичество и его иерархия в Подолии». В ній автор показує У. Кармалюка, як месника за кривди, заподіяні магнатами і шляхтою українському покріпаченому селянству. Відомий український історик М. Костомаров висловив своє ставлення до Кармалюка та інших народних бунтарів: «Ми зовсім не соромимося ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармалюків, ні Тараненків, якщо ці люди з'явилися в дикій формі, –

все-таки то були люди, які являли собою (хоч не вдало) вираження того, що крилося в народному серці».

Радянська історична наука розглядала У. Кармалюка як українського народного героя, борця проти кріпосницького гніту.

В довіднику з історії України під редакцією І. Підкови, І. Р. Шуста, виданому у Києві в 2001 році, де характеристика У. Кармалюка додається, що це український народний герой, видатний керівник повстанського руху на Поділлі проти національного і соціального гніту.

Постать У. Кармалюка знайшла відображення і в художній літературі. В 1863 році з'явилося оповідання Марка Вовчка «Устим Кармелюк». Постать героя в письменниці вийшла дещо підсолодженою, пригладженою, в ній важко побачити палкого протестанта, ватажка.

У 1880 році з'явився роман М. Старицького «Разбойник Кармалюк». Старицький подав постать Кармалюка в образі веселого паливоди, мало пов'язаного з народом. Автор вигадав від себе силу всяких подробиць, що не були властиві Кармалюкові, ні його оточенню. Роман був розрахований на інтереси подільських поміщиків пореформеного періоду.

Звертали увагу і цікавилися особою У. Кармалюка М. Коцюбинський та О. Горький.

Зовсім по-іншому постає У. Кармалюк у народному фольклорі: легендах, переказах, піснях, приказках. Народний фольклор дещо віддаляє нас від реалій історії. У фольклорі народ показує Кармалюка таким, яким він повинен бути за народним бажанням, а не яким був у житті. Фольклорний образ Кармалюка недалеко відійшов від позитивних персонажів народних казок, він – золотий син народу, за словами академіка О. Білецького. Подібне явище відзначає Г. Хоткевич у повісті «Довбуш», не всіх задовольняла реальна дійсність. Декому хотілося б в опришках бачити більших героїв, ніж реальні «чорні хлопці» сьогоденного

дня. Зрештою, давні історичні, а то й просто міфічні постаті склалися в гуцульській уяві з опришківством і надали йому легендарного освітлення.

Водночас народ угадав чимало порухів душі Кармалюка, побачив у ньому багато чудового, що засіялося, але не звелося через життєві морози.

Отож, читаємо документи, наукові праці, художні твори, що стосуються Кармалюкового життя, часто відчуваєш себе непевно, бо виникають одне за одним запитання: чому так чинив Кармалюк, що ним вело? А відповідей немає. Не можемо на основі документів і тих знань, які маємо, відповісти на ці питання. Мотиви діянь героя нам не ясні. Коли ж звертаємося до легенд і переказів, пісень і приказок про нього – і вони хоч і віддаляють нас від реалій історії, зате неначе відчиняють двері до внутрішнього світу У. Кармалюка і в такий спосіб допомагають зрозуміти його поведінку. А ще більше розкривають ці твори духовний світ свого автора, тобто самого народу, що є не менш важливим для розуміння Кармалюкового феномена.

Таким чином, сукупно досліджуючи історичні факти (через документи) і фольклорні твори, можна досягти успіху і з'ясувати хто ж такий У. Кармалюк і що рухало ним у житті.

З документів відомо, що Устим Кармалюк (таке його справжнє прізвище за першоджерелами – двома метричними книгами Святопокровської церкви) народився 27 лютого 1787 року в с. Головчинці Літинського повіту Подільської губернії в сім'ї селянина, що був кріпаком польського поміщика Пігловського. Дитинство та юнацькі роки пройшли в умовах кріпацтва, а що це були за умови говорять факти. Це була епоха жорстокої феодальної експлуатації поміщиками покріпачених селян. Особливо тяжким було становище селянства Правобережної України і Поділля зокрема, яке перебувало в стані поневолення польською шляхтою. Поміщики примушували селянина виконувати тяжку ношу

всyakих феодальних повинностей і обов'язків у поміщицькому господарстві, що для праці у власному господарстві йому майже не залишалось часу. Незважаючи на Указ Павла I про триденну панщину, подільський селянин-кріпак у першій чверті XIX ст. замість 150–160 днів, протягом року працював у поміщицькому господарстві від 187 до 222 днів. Крім цього, кріпак повинен був відробити щороку кілька десятків днів різних додаткових, так званих Шарваркових повинностей.

Не обмежуючись експлуатацією кріпацької праці, поміщик фізично карав своїх кріпаків за найменшу провину, а іноді й просто для потіхи.

До яких розмірів доходила жорстокість поміщиків у їх поводженні з селянином, свідчить факт, описаний київським, подільським і волинським генерал-губернатором в річному звіті за 1836 р. «Всепопданейший отчет» Миколі I, про становище в Південно-Західному краї.

В маєтку поміщика Абрамовича хлопчик-кріпак, що працював за лакея, прислужуючи панові під час обіду, розбив тарілку. Розлючений пан схопив нагайку, почав його бити. Вся кімната була залита кров'ю катованого хлопчика. Втомившись, поміщик наказав розіп'яти вмираючого хлопчика під столом, на якому лежала розбита тарілка.

В архівах знаходимо багато справ «Об угнетении крестьян помещиками», «О житейском обращении владельцев с крестьянами». Поряд з цими справами в архівах можна знайти справи з річними звітами про самогубство селян-кріпаків після тяжких катувань їх поміщиками. Або справи з такими заголовками «Про згвалтування поміщиками селянських дівчаток», «Про розбещене поводження поміщиків з селянськими дівками». Ці справи свідчать про безмежну сваволу кріпосників-поміщиків, про жорстоке знущання з покріпаченого селянства. Найменший протест селянства проти такого становища, жорстоко карався поміщиками і владою.

Загальне становище покріпаченого селянства на Правобережжі було нестерпним. Це становище погіршувалося ще й тим, що на плечах селян лежала ще й служба в царській армії, де ті ж таки поміщики в офіцерських мундирах били солдатів за найменший відступ від військового регламенту. В солдати поміщик міг віддати селянина за найменшу провину. Один із мемуаристів Миколаївської епохи писав про становище солдатів тих часів «Служба рядового была 25-летняя. Стало быть четверть века проходили солдаты ту жестокою фрунтовую школу, какую при всей доброй воле, едва ли могу верно описать с натуры. На рядовых выезжало всякое самолюбие, всякая фантазия, вечный каприз. Солдаты были вечные труженики и когда они разбитые, устаревшие, почти увечные возвращались на Родину, то не находили ни семьи, давно вымершей, или выселенной, ни дома, ни куска земли, словом попадали в отчаянное положение».

Т. Г. Шевченко, згадуючи свою службу в армії солдатом, про миколаївську солдатчину писав: «Солдаты самое жалкое, самое бедное сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна – семейство, Родина, свобода, одним словом все».

Виходом із цього безпросвітного становища для покріпаченого селянства була лише вперта боротьба проти кріпосництва за своє визволення. Як зауважив у свій час історик побуту каторжан С. Максимов, найчастіше виходили вперті вороги поміщиків, з дворових людей, тобто обезземелених селян, які складали найактивніший елемент руху. Таким дворовим був Устим Кармалюк, скривджений поміщиком Пігловським.

Дитинство та юнацтво його пройшли в злиднях, в кріпацькій праці на поміщика. З документів відомо, що Кармалюк одружився в 1806 році, маючи дев'ятнадцять років, з селянкою-кріпачкою з того самого села. В двадцять став батьком, що свідчить про його ранню самостійність.

Був напрочуд дужим і ця обставина вплинула на формування натури – незалежної, твердої, рішучої. Розум успадкував ясний, холодний, уяву – розвинену. Мав акторські здібності. Найприкметніша ж його риса – то волелюбність, що проявлялася в нього з первісною, дикою силою. Така людина не могла роками терпіти панської щоденної зверхності, носити з панської кухні відра чи подавати уклінно чоботи, а чи тим більше терпіти докори і лайки, на які не смій відповідати. Зіткнення з панами Пігловськими було неминучим.

У 1811 р. Кармалюка в'яжуть у рекрути. Віддати молоду людину, сповнену життєвої сили і вільного духу, у рекрути, на все життя відірвати від усього рідного. За яку таку провину? Що міг таке вчинити Кармалюк, щоб заслужити в пана таку сувору кару? Виявляється, він узяв (чи вкрав) віск у капличці. Отже, цей незначний привід дозволив покарати за все разом, а це все разом було, напевне, постійним непослухом, непокорю, твердою незгідністю з панським свавіллям.

Рекрутчина перевернула все життя У. Кармалюка. Відтепер до нього можна було прикласти приказку: він живе з бідною, як риба з водою. Солдатська недоля тим більше дошкуляла, що натура Кармалюка інстинктивно тяглася до простого хліборобського побуту, звичного домашнього вогнища.

У. Кармалюк був зарахований до 4-го уланського полку в м. Кам'янець-Подільський. Тодішнє солдатське життя в багатьох відношеннях було ще гіршим, ніж життя селянина-кріпака. Так само як і багатьом іншим, У. Кармалюку випало безліч страждань, поневірянь, знущань.

Устим тікає з війська, прирікши себе на звання «злочинця», «дизертира».

У 1812 р. почалася боротьба У. Кармалюка проти поміщиків. У. Кармалюк прирік себе на досмертну гру – лови мене! Блукалець, син лісу і ночі немов персонаж героїко-фантастичних казок, багато разів верстаючи шляхи

у Сибір і назад, він долав глухі мури і брами, пущі і степи, поривався додому, додому! Воля і рідне Поділля – ці два сонця сходили йому і заходили – і в цьому кругообігу вершилося незвичайне життя.

Чому він не втік сам чи із сім'єю на південь України або до Бессарабії? Якраз тоді втеча селян від панів набула масового характеру. Легко це міг зробити і Кармалюк. Одного разу він навіть і пропонував жінці вибратися на Херсонщину. Вона побоялася. Упертий Кармалюк на цей раз на своєму не наполіг. Кілька десятків років крутився він навколо свого села, суціль наражаючись на небезпеку, потрапляючи до тюрем під батоги і шпіцрутени, але знову і знову тягнувся до рідних місць. Народ схильний пояснювати це любов'ю свого героя до жінки, дітей, свого села:

Маю жінку, маю діти, та я їх не бачу,

Як згадаю про їх житіє,

Сам гірко заплачу.

У цьому аспекті образ Кармалюка близький – суто по-людськи – усім, бо трагедія його видима і ясна: воля з одного боку, сім'я, діти – з протилежного, немов би два кінці хреста, на якому було розіп'ято Кармалюка.

Тепер про легендарну справедливість героя, про те, що він роздавав бідним гроші, мстив усяким здирникам за простий люд. У легендах, піснях, переказах Кармалюк щиро роздає вдовам, сиротам, біднякам – гроші. Про це свідчать і деякі протоколи допитів Кармалюка та свідчення селян, притягнутих по його справі. Але справи і протоколи допитів свідчать, що ватага Кармалюка рідко нападала на поміщицькі маєтки, ті були захищені міцними будинками, слугами, які мали зброю, сторожами, собаками. Легше було брати приступом віддалені корчми, заможні селянські хати. Ті ж судові документи підтверджують участь Кармалюка у пограбуванні селянських господарств.

Одним із таких випадків був напад Кармалюка і його товариша Данила Хрона на заможних селян с. Дубової – Федора Шевчука та Івана Сала. (Зачитується документ № 2 1818 р., 20 вересня).

Ще одна історія про напад на відставного полковника Дембіцького. (Зачитується документ на ст. 1461).

В русі У. Кармалюка брала участь селянська біднота, яка була зв'язана з селянським населенням Поділля, Київщини, Волині. Вони допомагали У. Кармалюкові, перешовували його, давали притулок.

В русі Кармалюка брало участь і єврейське населення чисельних Подільських містечок. Єврейська біднота давала Кармалюку притулок, підтримувала під час перешовувань. Євреї-корчмарі часом скуповували награвовані речі або перепродували їх.

Ходили легенди про Кармалюкові скарби, але їх у нього не було. Це безсумнівний факт. Багато разів ловили Кармалюка та його спільників, але грошей при них знаходили мало. Родина Кармалюка жила бідно, подарунки батько носив рідко і були вони простими: шапка, чоботи – і не нові. Це говорить про те, що Кармалюк був людиною не корисливою. За час боротьби він не склав собі багатства, а жив у бідності. Про це свідчать офіційні документи. Бували випадки, що під час арешту в нього знаходили настільки мізерну суму грошей, що їх ледве вистачало для того, щоб сплатити ними вартість викуваних для нього кайданів.

Про бідність Кармалюка свідчить і реєстр його власних речей, знайдених на ньому після вбивства. Після смерті Кармалюка його сім'я залишалася і надалі в бідності; його нащадки були кріпаками аж до скасування кріпацтва.

Боротьба Кармалюка упродовж двадцяти трьох років проти кріпосництва, не зважаючи на широкий розмах по території і по кількості учасників (20 тис. чол.), не набрала характеру великої селянської війни і загалом була не організована.

9 жовтня 1835 року, готуючи новий напад на економію поміщика Волянського, Устим Кармалюк прибув у село Кориченці-Шляхові і навідався до знайомої селянки Оляни Прокопчук, де й потрапив у засідку, організовану в її домі місцевою шляхтою. Був убитий поміщиком Рудьковським. Рудьковський за вбивство Кармалюка був особисто викликаний до двору імператора Миколи I, де мав зустріч із царем і нагороджений золотим перснем з імператорською короною.

Пройшло багато років з того часу, але пам'ять про нього не зникла в народі. Устимом Кармалюком цікавляться всі, не зважаючи на різницю в поглядах, на його особу і діяльність.

Використані джерела та література

1. Устим Кармалюк : зб. документів / упоряд. Є. Черкаський, І. Єрофєєв. Київ, 1948. 344 с.
2. Лицар українського духу Лицар українського духу / кер. проєкту, упоряд. і відпов. ред. : В. С. Горлей. Жмеринка, 2008. 228 с. : іл.
3. Герасименко В. Я. Кармалюк в українській народній пісні / передм. та упоряд. А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький, В. С. Іваневич. Хмельницький, 2013. 24 с.
4. Український супергерой, славний лицар Устим Кармелюк / Г. Сітько Луцьк, 2012. 46 с.
5. Сушинський Б. І. Кармелюк : гнів і гордість України: повість-есе / [авт. післямови Л. Чернікова]. Одеса, 2014. 159 с.
6. Канівець В. Славний лицар: (Устим Кармалюк). Київ, 1969. 214 с. : іл.
7. Шевченко В. С. Ой, Кармелюче, по світу ходиш: роздуми над дослідж. про У. Кармалюка – давніми і недавніми / В. Шевченко. 3-тє вид., уточ., з дод. Хмельницький, 2017. 291 с. : портр., іл.
8. Шевченко В. С. Вийся, вийся хміль листатий: дюжина худож. оповідок про Устима Кармалюка. Хмельницький, 2018. 312 с. : іл.

Джерельна база, історіографія та методологія дослідження

УДК 027.54(477.44):94(477)»18»:929Кармалюк

Методично-бібліографічні та соціокультурні практики бібліотек Вінниччини у вшануванні постаті Устима Кармалюка

Оксана Антонюк,

завідувач відділу краєзнавства
ВОУНБ ім. В. Отамановського,
доктор філософії з інформаційної,
бібліотечної та архівної справи

У статті досліджено еволюцію методично-бібліографічної діяльності бібліотек Вінниччини в контексті вшанування постаті Устима Кармалюка. Проаналізовано форми та методи популяризації історичної спадщини, зокрема, бібліографічні показники, методичні матеріали та соціокультурні заходи. Обґрунтовано роль бібліотек як інституцій у формуванні історичної пам'яті та культурної ідентичності.

Ключові слова: бібліографія, краєзнавство, історична пам'ять, бібліотеки, Устим Кармалюк, бібліографічний показник, методичні матеріали.

This article examines the evolution of the methodological and bibliographic activities of libraries in the Vinnytsia region in the context of honoring the figure of Ustym Karmaliuk. It analyzes the forms and methods used to promote historical heritage, specifically bibliographic indexes, methodological materials, and sociocultural events. The role of libraries as institutions in shaping historical memory and cultural identity is substantiated.

Keywords: *bibliography, local history, historical memory, libraries, Ustym Karmaliuk, bibliographic index, methodological materials.*

У сучасному гуманітарному знанні бібліотеки все частіше розглядаються як інституції, що не лише акумулюють інформацію, а й активно впливають на формування історичної пам'яті. Особливого значення ця функція набуває в контексті популяризації постатей національної історії.

Однією з таких постатей є Устим Кармалюк – керівник селянських повстань на Поділлі першої половини XIX ст., і символ народного спротиву кріпосницькій системі. Його постать стала важливим об'єктом бібліографічного осмислення та популяризації у діяльності бібліотек Вінниччини. Бібліотеки регіону здійснюють цілеспрямовану роботу з виявлення, систематизації та введення в науковий обіг джерел, що висвітлюють життя і діяльність Устима Кармалюка. Результати цієї діяльності представлено в бібліографічних покажчиках, тематичних виставках, інформаційно-бібліографічних матеріалах і краєзнавчих проєктах, спрямованих на актуалізацію історичної спадщини та поглиблення суспільного інтересу до регіональної історії.

Метою статті є аналіз розвитку методично-бібліографічної та соціокультурної діяльності бібліотек регіону в контексті вшанування У. Кармалюка, а також визначення їхньої ролі у формуванні історичної пам'яті.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який інтегрує напрацювання бібліотекознавства, краєзнавства та студій пам'яті забезпечуючи цілісне осмислення бібліотеки як інституції не лише інформаційного акумулювання, а й культурної медіації. Застосування такого підходу дозволяє інтерпретувати бібліографічну діяльність як дієвий інструмент конструювання, репрезентації та трансляції історичних наративів, а також виявити механізми формування колективної пам'яті на регіональному рівні. У

цьому вимірі бібліотеки постають активними суб'єктами символічного відтворення минулого, зокрема через актуалізацію постаті Устима Кармалюка у бібліографічних ресурсах і соціокультурних практиках Вінниччини. Методи дослідження включають: історико-хронологічний аналіз, контент-аналіз бібліографічних матеріалів, порівняльний аналіз форм бібліотечної роботи.

Постать Устима Кармалюка займає важливе місце в українській історичній пам'яті як символ боротьби проти національного та соціального гніту. У першій половині XIX ст. його діяльність на теренах Поділля здобула великий резонанс, перетворюючись з локального повстанського руху на значний символ народного спротиву. Водночас історичний образ Кармалюка зазнав суттєвих змін: від реального лідера селянських виступів до міфологізованого героя народної традиції та літератури. Така багатшаровість тлумачень викликає тривалий інтерес до його постаті в наукових, культурних та суспільних дискусіях, де вона виступає як важливий маркер регіональної та національної ідентичності.

Діяльність бібліотек Вінниччини, спрямована на осмислення постаті У. Кармалюка, наочно демонструє, як за допомогою бібліографічних показників, методичних матеріалів і соціокультурних практик формується цілісний та концептуально узгоджений образ історичної особи в суспільній свідомості. Саме бібліотеки виступають посередниками між науковим знанням і широкою аудиторією, репрезентуючи постать У. Кармалюка в усій її інтерпретаційній багатозначності: від героїзуючих до критично-poleмічних оцінок. Через бібліотечні фонди, що акумулюють і систематизують різноманітні види джерел, забезпечується багаторівневе відтворення історичного наративу. Актуалізуючи різні підходи в сучасному культурному просторі, бібліотеки сприяють не лише популяризації, а й глибшому осмисленню цієї неоднозначної постаті, інтегруючи її в складні процеси формування історичної пам'яті регіону та

конструювання культурної ідентичності. У цьому контексті важливою є роль бібліотеки, яка відіграє провідну роль у популяризації історико-краєзнавчої спадщини Поділля та забезпечує не лише збереження, а й інтерпретацію та передачу знань про історичних осіб. Зокрема, ця діяльність набула системного характеру в середині ХХ століття, що позначилося на формуванні цілеспрямованої стратегії з популяризації регіональних постатей. У цьому контексті важливо розглянути конкретні форми культурно-просвітницької роботи, що сприяли поширенню знань про історичних діячів серед широкої аудиторії.

Так, у 1957 р. головна книгозбірня області крім літературних вечорів, провела чотири читальні конференції, які стали ефективним засобом активізації читальної аудиторії. Особливо показовою, з точки зору залучення громадськості, стала одна з таких подій. Жваво пройшла читальна конференція за романом В. Кучера «Устим Кармалюк», присвячена 170-річчю від дня народження діяча. В обговоренні книги взяли участь читачі А. Рижко, Л. Пшесмецька, М. Рубін, Б. Ройзен, Є. Горб та інші. Це свідчить про зростання інтересу до постаті Кармалюка та актуалізацію його образу в культурному просторі того часу [1, арк. 22].

Початок системної роботи з популяризації постаті Кармалюка припадає на 1960-ті роки. Важливим документом стали методично-бібліографічні матеріали для бібліотек під назвою «Устим Кармалюк – наш земляк» (до 125-річчя з дня загибелі діяча), підготовлені завідувачкою бібліографічного відділу М. Бех ротаторним способом у межах серії «Наші знатні земляки». Ці матеріали містили детальні рекомендації для організації книжкових виставок із розміщенням художньої літератури, критичних статей та рецензій на художні твори, а також пропозиції щодо проведення бесід в абонементних та читальних залах, доповідей, літературних вечорів, читальних конференцій і обговорень книги В. Кучера

«Устим Кармалюк» [11; 2, арк. 49]. Наукова цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони демонструють системний підхід бібліотеки до популяризації історико-краєзнавчої тематики та формування регіональної історичної пам'яті. Методично-бібліографічні рекомендації сприяли інтеграції наукових, літературних і культурних джерел у практику бібліотечної роботи, створюючи цілісний образ постаті Устима Кармалюка у свідомості читачів і підвищуючи ефективність краєзнавчого виховання. Подальший розвиток цієї діяльності засвідчує практичну реалізацію у формах масової бібліотечної роботи.

У 1965 р., до 130-річчя з дня загибелі Устима Кармалюка було проведено огляд книг: М. Вовчка «Кармалюк», М. Старицького «Разбойник Кармелюк», В. Кучера «Устим Кармалюк» та В. Канівця «Кармалюк» [3, арк. 40]. Бібліотека с. Кармалюкове Жмеринського району облаштувала книжкову виставку, присвячену народному герою Поділля – У. Кармалюку [3, арк. 102]. Ці заходи засвідчують активізацію популяризаційної роботи та розширення форм бібліотечної діяльності, спрямованих на вшанування постаті Кармалюка.

Наступним етапом стало поглиблення науково-методичного забезпечення цієї діяльності, яке виявилось у підготовці спеціалізованих бібліографічних матеріалів. Готуючись до відзначення 180-річчя від дня народження Устима Кармалюка, бібліографічний відділ ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва підготував методично-бібліографічні матеріали для бібліотек області під назвою «У. Кармалюк. 1787–1835» [11]. Видання містило добірку літератури для організації книжкових виставок, орієнтовні питання для обговорення роману В. Канівця «Кармалюк» (1965) та рекомендації щодо проведення літературних вечорів і літературно-музичних композицій. З метою вдосконалення краєзнавчої роботи в бібліотеках регіону було також розроблено й розіслано методично-бібліографічні матеріали, що засвідчують системний

підхід бібліотеки до організації науково-методичного забезпечення культурно-просвітницької діяльності. Водночас аналіз звітної документації дає змогу простежити практичну реалізацію цих методичних напрацювань у бібліотечній практиці. Зі звіту ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва також можна дізнатися, що в межах відзначення пам'ятних дат визначних діячів Поділля, зокрема У. Кармалюка, Я. Качури та М. Леонтовича, у бібліотеках області було організовано читацькі конференції, літературні вечори, бібліографічні огляди, обговорення окремих видань і тематичні бесіди. Усі ці заходи супроводжувалися бібліографічними оглядами літератури, після чого користувачам надавалися відповідні видання, що сприяло активізації читацької діяльності та поглибленню інтересу до краєзнавчої тематики [4, арк. 73–74].

Особливого значення в розвитку бібліографічного забезпечення краєзнавчих досліджень набуває персональний бібліографічний покажчик «Устим Кармалюк» (1986), укладений Л. Шпильовою. У ньому систематизовано не лише книжкові видання, а й публікації в пресі, журнальні та газетні статті, матеріали збірників, що суттєво розширює джерельну базу дослідження [13]. Структура покажчика вирізняється чіткою тематичною організацією: виокремлено розділи, присвячені біографії У. Кармалюка, селянському руху, місцям, пов'язаним із його діяльністю, вшануванню пам'яті, а також репрезентації образу в літературі та мистецтві. Такий підхід свідчить про перехід до якісно нового – наукового – рівня систематизації бібліографічної інформації.

Показово, що характеристика цього видання знайшла відображення і в тогочасній регіональній пресі. Зокрема, у замітці в газеті «Комсомольське плем'я» підкреслюється, що покажчик охоплює не лише книжкові джерела, а й публікації в журналах, газетах і збірниках. Він також має розгалужену тематичну структуру, до якої включено розділи «Біографія У. Кармалюка», «Місця, пов'язані з перебуванням

У. Кармалюка на Поділлі», «Музей У. Кармалюка», «Вшанування пам'яті У. Кармалюка за межами України», «Образ У. Кармалюка в художній літературі» та ін. У цій публікації також зазначено, що до підготовки покажчика, розрахованого на викладачів, студентів, працівників музеїв і бібліотек, були залучені співробітники кафедри історії Вінницького педагогічного інституту та краєзнавець В. П. Вовкодав [6, с. 4].

Варто підкреслити, що, за оцінкою О. Яценка, саме це видання стало одним із перших в Україні, де було використано підзаголовок «персональний бібліографічний покажчик», що відображає процес становлення та унормування бібліографічної термінології [14, с. 12–33]. Водночас дослідник зазначає, що таке визначення тривалий час не мало усталеної дефініції та не набуло системного застосування в подальшій бібліографічній практиці, що свідчить про певну термінологічну нестабільність у цій сфері. Поява цього покажчика засвідчила не лише розширення джерельної бази та вдосконалення методів бібліографування, а й важливий етап у розвитку теоретичних засад української бібліографії, пов'язаний з формуванням понятійного апарату та стандартизацією подібних видань.

Важливим джерелом популяризації та актуалізації історичної пам'яті про Устима Кармалюка є щорічний хронологічний довідник «Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини ... року», що видається ВОУНБ ім. В. Отамановського з 1962 р., а з 2000 р. представлений також в електронному форматі на офіційному вебсайті установи. Видання системно відображає ключові події історичного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону, а також містить відомості про ювілеї уродженців краю й діячів, діяльність яких пов'язана з Вінниччиною. У контексті дослідження постаті Устима Кармалюка довідник подає стислі біографічні та історико-краєзнавчі матеріали,

приурочені до ювілейних та пам'ятних дат (зокрема, 2000, 2010, 2012, 2017 рр.), що сприяє збереженню й трансляції регіональної історичної пам'яті та популяризації науково верифікованих знань у широкому суспільному просторі. Зазначене видання виконує не лише інформаційну, а й важливу меморіалізаційну функцію, інтегруючи постать Кармалюка в сучасний культурний дискурс регіону.

Вагомим інструментом систематизації краєзнавчого доробку про регіон виступає універсальний бібліографічний показник «Література про Вінницьку область...», започаткований у 1957 р., який можна розглядати як своєрідний літопис досліджень про Вінниччину. З 2003 р. його функціональні можливості істотно розширено завдяки трансформації в електронну базу даних «Література про Вінницьку область», наповнення якої здійснюють фахівці відділу краєзнавства та бібліографи районних бібліотек.

Основу ресурсу становлять аналітичні бібліографічні записи статей із місцевої та загальноукраїнської періодики, а також матеріали наукових збірників, що забезпечує репрезентативність і різноплановість джерельної бази. Наявність розвиненого довідково-пошукового апарату, зокрема бібліографічних і лексикографічних словників, підвищує ефективність наукового опрацювання інформації. У цьому контексті показово, що значне місце в масиві бази даних займають публікації, присвячені Устиму Кармалюку, що свідчить про стійкий інтерес до його постаті в регіональному науковому та публіцистичному дискурсі й водночас формує широку джерельну основу для подальших досліджень.

У контексті сучасної діяльності бібліотеки з популяризації історико-краєзнавчої спадщини заслуговують на увагу заходи, приурочені до ювілейних дат, пов'язаних із постаттю Устима Кармалюка. Так, до відзначення 230-річчя від дня народження народного месника, 7 березня 2017 р. у відділі краєзнавства було проведено урок історичної пам'яті

«Легендарний бунтар Подільського краю» для студентів Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д. К. Заболотного [5, с. 23].

Водночас важливу роль у збереженні та популяризації історичної пам'яті на локальному рівні відіграють краєзнавці та бібліотечні фахівці, чия діяльність поєднує науково-дослідний і культурно-просвітницький напрями. Зокрема, Лариса Тупчій, працюючи на посаді бібліографа-краєзнавця КЗ «Публічна бібліотека Жмеринської міської територіальної громади», активно долучається до культурно-громадського життя регіону: публікує літературно-краєзнавчі статті в обласній і місцевій пресі, виступає в ефірах Жмеринського міськрайонного радіомовлення «Обрій», є учасницею літературно-мистецького об'єднання «Калинове гроно».

У 2017 р. побачила світ її збірка «Мої славетні земляки», присвячена життю й творчості видатних постатей Жмеринщини [8]. Серед уміщених нарисів виокремлюється праця «Збирач скарбів духовних» (до 90-річчя від дня народження Володимира Вовкодава), у якій розкрито вагомий внесок дослідника у збереження та популяризацію історичної пам'яті про Устима Кармалюка [7, с. 18–21].

Володимир Вовкодав постає як ключова постать у формуванні локальної інфраструктури пам'яті про Кармалюка. Його діяльність охоплювала ініціювання встановлення першого пам'ятника (1965), відкриття музею народного месника (1968), створення меморіальних об'єктів, а також розвиток музейної та пам'яткоохоронної справи в регіоні. Водночас його науково-пошукова робота була спрямована на дослідження родоводу Кармалюка, виявлення слідів його діяльності за межами України та відновлення історичної справедливості щодо нащадків. Значну частину його творчої спадщини становить так звана «Кармалюкіана», що налічує понад 300 фольклорно-літературних творів і зберігається у профільних наукових фондах. Зокрема,

укладена ним збірка «Останній гайдамака» (2001) містить різножанрові матеріали – легенди, пісні, прислів'я, – які відображають народне осмислення постаті Кармалюка та зберігають унікальні свідчення про його діяльність. Такий доробок засвідчує вагоме місце Вовкодава в українській фольклористиці та краєзнавстві.

Одним із нарисів у збірці Лариси Тупчій «Мої славетні земляки (з історії життя і творчості видатних особистостей Жмеринського краю)» є публікація «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...», у якій окреслено постать Устима Кармалюка та висвітлено презентацію книги-дослідження В. Шевченка з Хмельниччини, що відбулася в Жмеринському районному будинку культури у 2015 р. [9, с. 47–50].

Розвиток зазначених традицій простежується і в сучасній публіцистичній та бібліотечній практиці. У публікації Лариси Тупчій «Устим Кармалюк очима митців» висвітлено як історичні аспекти постаті народного ватажка, так і сучасні форми її вшанування [10]. Зокрема, у межах відзначення 230-річчя від дня народження Устима Кармалюка працівниками КЗ «Жмеринська ЦРБ ім. В. П. Вовкодава» було організовано літературно-просвітницький захід – літературну подорож «Образ Устима Кармалюка в художньому слові» для учнів 9-х класів. У ході заходу постать народного ватажка розкривалася крізь призму художньої літератури та історичних джерел. До участі долучилася завідувачка музею історії с. Кармалюкове Л. Крайнік, яка представила матеріали музейної експозиції та звернула увагу на портрет Кармалюка, авторство якого приписують В. Тропініну. Інформаційне наповнення заходу доповнювалося тематичним переглядом літератури «Устим Кармалюк у житті та слові», а також відео- й слайдовими матеріалами, підготовленими за участю фахівців кіновідеомережі, що сприяло кращому засвоєнню учнями історико-культурного контексту діяльності видатного подільського діяча.

Сучасні бібліотечні та краєзнавчі практики демонструють ефективне поєднання наукового, освітнього й культурного компонентів у процесі популяризації постаті Устима Кармалюка, забезпечуючи безперервність формування історичної пам'яті та її актуалізацію в молодіжному середовищі.

Проведене дослідження засвідчує, що методично-бібліографічні та соціокультурні практики бібліотек Вінниччини у вшануванні постаті Устима Кармалюка мають системний, еволюційний та багаторівневий характер. Їх розвиток простежується від перших методичних рекомендацій 1960-х років до сучасних цифрових інформаційних ресурсів інтерактивних просвітницьких форм, що відображає загальну трансформацію бібліотеки як соціального інституту – від інформаційно-довідкового центру до активного суб'єкта формування історичної пам'яті та культурної ідентичності.

У ході аналізу встановлено, що ключову роль у цьому процесі відіграють бібліографічні ресурси різних типів – методичні матеріали, тематичні бібліографічні покажчики, персональні покажчики, хронологічні довідники та електронні бази даних. Вони не лише акумулюють і систематизують джерельну базу про Устима Кармалюка, а й забезпечують її інтерпретацію та доступність для широкого кола користувачів, сприяючи науковому осмисленню та популяризації історичної постаті. Важливим результатом дослідження є виявлення тяглості бібліотечних практик: від ранніх форм організації книжкових виставок і методичних рекомендацій до розгалужених краєзнавчих програм, персональних бібліографічних покажчиків і цифрових інформаційних систем. Така еволюція свідчить про послідовне ускладнення форм бібліотечної роботи та зростання її науково-методичного рівня. Окремо підкреслено значення персональних ініціатив бібліотечних фахівців, і краєзнавців, діяльність яких суттєво вплинула на формування локальної

інфраструктури пам'яті про Кармалюка, поєднавши науково-пошукову, культурно-просвітницьку та меморіальну складові. Їхній доробок демонструє, що бібліотека виступає не лише як інституція збереження знань, а й як активний учасник творення регіонального історичного наративу. Узагальнення матеріалу дозволяє стверджувати, що бібліотеки Вінниччини виконують важливу функцію посередника між науковим знанням і суспільною свідомістю, забезпечуючи інтеграцію постаті Устима Кармалюка в сучасний культурний простір. Через бібліографічні, методичні та соціокультурні практики формується багатовимірний образ історичної особи, який поєднує наукові інтерпретації, народну пам'ять та культурну репрезентацію.

Таким чином, діяльність бібліотек регіону у вшануванні Устима Кармалюка можна розглядати як важливий чинник збереження історичної пам'яті, розвитку краєзнавчих студій і формування культурної ідентичності, що підтверджує їхню значущу роль у сучасному гуманітарному просторі України.

Список використаних джерел

1. ДАВІО Ф. Р-391. Вінницька обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва Оп. 2. Спр. 233. Звіт про роботу бібліотеки за 1957 р., 52 арк.

2. ДАВІО Ф. Р-391. Оп. 2. Спр. 280. Звіт про роботу бібліотеки за 1960 р., 179 арк. ДАВІО Ф. Р-391. Оп. 2. Спр. 395. Звіт Вінницької обласної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва за 1965 р. 124 арк.

3. ДАВІО Ф. Р-391. Вінницька обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва Оп. 2. Спр. 495. Звіт про роботу з кадрами за 1967 р. 85 арк.

4. ДАВІО Ф. Р-391. Вінницька обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва Оп. 2. Спр. 1179 Пояснювальна записка до звіту Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва за 2017 р. 31 арк.

5. Мельник В. Книги про Кармалюка. Комсомольське плем'я. 1987. 14 лют. С. 4.

6. Тупчий Л. Збирач скарбів духовних : (до 90-річчя від дня народження) [Володимир Вовкодав (1926–2012)]. Мої славетні земляки (з історії життя і творчості видатних особистостей Жмеринського краю). Жмеринка, 2017. С. 18–21.

7. Тупчий Л. Мої славетні земляки (з історії життя і творчості видатних особистостей Жмеринського краю). Жмеринка, 2017. 146 с. : фот.

8. Тупчий Л. «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...» : [Устим Кармелюк (1787–1835)]. Мої славетні земляки (з історії життя і творчості видатних особистостей Жмеринського краю). Жмеринка, 2017. С. 47–50 : фот.

9. Тупчий Л. Устим Кармалюк очима митців. Жмеринський меридіан. 2017. 1 квіт.

10. У. Кармалюк. 1787–1835 : метод.-бібліогр. матеріали для б-к по відзнач. 180-річчя від дня народж. У. Кармалюка / І. Філіповський. Вінниця, 1967. 5 с.

11. Устим Кармалюк – наш земляк : матеріали для б-к / М. Бех ; Вінницька обласна бібліотека ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 1960, 6 с.

12. Устим Кармалюк : персонал. бібліогр. покажч. / Упр. культури виконкому Вінниц. обл. Ради нар. депутатів, Держ. обл. універс. наук. б-ка ім. К. А. Тімірязєва; уклад. Л. М. Шпильова. Вінниця, 1986. 19 с.

13. Яценко О. М. Українські персональні бібліографічні покажчики: особливості, розвиток та сучасний стан. Яценко О. М., Любовець Н. І. Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013). Київ, 2015. С. 12–33. (Джерела української біографістики; Вип. 3).

**Літературний критик української діаспори Іван
Коровицький про Устима Кармалюка**

Анатолій Трембіцький,

*доктор історичних наук, головний науковий співробітник
відділу новітньої історії Поділля Центру дослідження
історії Поділля Інституту історії України НАНУ при
Кам'янець-Подільському національному
університеті ім. Івана Огієнка
м. Хмельницький*

*У статті за матеріалами українського бібліографа, історика, літературного критика і культурного діяча української діаспори Івана Коровицького (*24.06.1907, Володимир-Волинський – †08.06.1991, Баунд-Брук) розкрито життєві шляхи і діяльність ватажка селянського руху на Поділлі в 1813–1835 рр., Устима Якимовича Кармалюка (*27.02.1787 – †10.10.1835).*

Ключові слова: ватажок селянського руху, Устим Кармалюк, Поділля, 1813–1835 рр.

*The article, based on materials by Ukrainian bibliographer, historian, literary critic and cultural figure of the Ukrainian diaspora Ivan Korovytsky (*06.24.1907, Volodymyr-Volynskyi – †06.08.1991, Bound Brook), reveals the life path and activities of the leader of the peasant movement in Podillia in 1813–1835, Ustym Yakimovich Karmaliuk (*27.02.1787 – †10/10/1835).*

Keywords: leader of the peasant movement, Ustym Karmaliuk, Podillia, 1813–1835.

«Кармалюк (1787–1835)».
Портрет роботи В. Гагенмейстера, 1920 р.

Перша половина XIX ст. позначилася на українських землях погіршенням матеріального й правового становища закріпаченого селянства: у поміщицьких маєтках творилися промислові підприємства; кріпак витрачав на панщину п'ять чи шість днів на тиждень, а іноді працювали «від неділі до неділі». Супроти такого визиску кріпак був безборонний, бо співпраця урядовців-росіян із польськими землевласниками позбавляла селян можливості шукати оборони правовим шляхом. У середовищі кріпаків були дуже живучі національно-визвольні й волелюбні традиції українського народу, їм залишалося: або втеча зі свого села у небезпечне невідоме, або самогубний шлях борця проти кріпацтва у «лісових ватагах». Одним із ватажків був відомий очільник повстанського руху на Поділлі в 1813–1835 рр. проти національного і соціального гніту – Устим Якимович Кармалюк.

Український літературний критик і культурний діяч української діаспори Іван Коровицький у праці «Кармалюк (У двосоту річницю народження)» (Мюнхен, 1987) [2],

розкриваючи життєві шляхи легендарного ватажка селянського руху на Поділлі, писав, що Кармалюк (Кармелюк, Карменюк, Карманюк) Устим Якимович народився 27 лютого 1787 р. у с. Головчинці Літинського повіту (нині – с. Кармалюкове, Жмеринщина) в селянській кріпацькій родині. Устим володів грамотою і, цілком можливо, що навчався разом із панськими дітьми, бо це практикувалося, щоб у них був стимул вчитися краще від кріпака [2, с. 66; 3; 5, с. 353; 6]. Можливо, саме через це його забрали до двору пана Пігловського, де він у 1806–1811 рр. був дворовим у поміщика [3].

Устим Кармалюк був одружений двічі. З першою дружиною селянкою-кріпачкою Євдокією взяв шлюб у 1806 р., але через три роки вона померла, залишивши двох малолітніх дітей: сина Івана (1807), який був у загоні батька і закатований в серпні 1834 р. у Літинській в'язниці; дочку Настю (1808), доля якої склалася благополучно, як на ту пору. Друга дружина Марія подарувала йому трьох синів: Івана, якого в 12 років забрали до московської школи, і доля його не відома; Тараса, що разом із сімома селянами постійно переховувався, можливо, втік до Бессарабії; Остап – жив мирно [6].

До наших часів дійшли лише перекази з описом зовнішності Кармалюка: дуже гарний, росту великого, статури кремезної, надзвичайно сильний, риси круглого обличчя були «щирі і горді», волосся ясно-русяве, «сині очі палахкотіли енергією, темні брови надавали демонічної привабливості, уста манили до поцілунків», – мабуть, «саме всі ці якості й допомагали йому стільки разів рятуватися від неминучої смерті» [1, с. 4; 2, с. 76; 6]. Кармалюк мав неабиякий розум, вільно володів українською, а перебування з поляками у поміщицькому дворі, з росіянами в солдатах і з місцевими євреями та молдаванами дало йому розмовне знання єврейської, молдавської, польської та російської мов,

які використовував під час частих мандрювань [2, с. 77], а також «давало змогу легко переховуватися, виступати в одязі польського пана, російського чиновника, жандарма, орендаря, корчмаря» [1, с. 4]. Іван Коровицький також писав, що «тогочасні документи іноді підтверджують те, про що оповідають народні перекази. Одного разу його замкнуто в замуруваній камері, він і звідти вирвався. Вчинив щось, що межувало з чудом ... тільки птах міг би так випорхнути, тож з того часу люди називали його орлом або соколом» [2, с. 68].

Устим був хлопець роботящий, але непокірний. За дрібну провину в 1811 р. його вперше заарештували в економії Пігловського з метою віддати в рекрути, але він утік. Гайдуки зловили Кармалюка і поміщик у 1812 р., зважаючи на те, що його дружина Розалія закохалася в Устима і сохла за ним, віддав Кармалюка на 25 років у солдати в 4-й уланський полк у Кам'янці-Подільському [5, с. 353–354; 6]. Проте Устим знову втік, але його зловили й піддали тяжким покаранням – віддали в солдати. Туга за рідним домом і бажання розплатитися з паном спонукала його втекти з війська, де в ріднім краї очолив ватагу «розбійників» (термін офіційних актів), з якими в березні 1813 р. зробив декілька нападів на сільських багатіїв і спалив винокурню (гуральню) Пігловського, на панські маєтки, на багатих поляків та євреїв, а їхнє майно роздавали бідним. Ватага збільшувалася місцевими селянами-кріпаками, «приєднувалися дезертири з війська та чужинці різного походження» з Волині, Київщини та Поділля, а також єврейське населення подільських містечок. «Розбишаки» виявляли велику активність, коли ними керував Кармалюк і стишували свою діяльність під час частих ув'язнень свого ватажка [2, с. 66; 3; 4; 5, с. 354; 6].

Це особливо виявилось після арешту Кармалюка в червні 1814 р. у лісі, його утримували в Літинській в'язниці, згодом відправили в Кам'янець-Подільський, де на Польському ринку покарано 500 ударами шпіцрутенів

і віддано в солдати. По дорозі в штрафний батальйон у Криму, виявив небуденну винахідливість, фізичну силу та завзятість і знову втік. Кожного разу, коли його ловили, карали фізично й замикали, він виривався на волю. У 1814–1817 рр. горіли маєтки панів та садиби керуючих й орендарів на Летичівщині, Літинщині й Ольгопільщині [2, с. 66; 3; 4; 5, с. 354].

У січні 1817 р. Кармалюк був знову схоплений жандармами, приведений під вартою до Кам'янця-Подільського та у вересні 1818 р. засуджений військовим судом при Кам'янець-Подільському ордонанс-гаузі до смертної кари, яку подільський губернатор Бахметьєв замінив на покарання 25-ма ударами батога, тавруванням і засланням до Іркутської губернії на каторгу. Дорогою у грудні він утік із В'ятського етапного табору та з великими пригодами повернувся на весні 1819 р. на Поділля, де знову відновив напади [2, с. 66–67].

У 1822 р. Устим Кармалюк мріяв «податися з родиною на вільніші від адміністративних утисків Чорноморські степи» та жити спокійно з сім'єю, однак дружина Марія була проти виїзду з рідного села. Невдовзі великий загін шляхтичів, очолюваний Феліксом Станіславським, схопив його в с. Галузинцях, закували в кайдани і відправили до Літина. У березні, на допиті в Літинському нижньому земському суді Устим видавав себе за іншу особу – Василя Гавриленка. Важко відбув очну ставку з дружиною, старшим Іваном, 8-річним Остапом і 5-річним Іваном, бо сини, цілуючи його «в руки і в обличчя, стверджували, що він є насправді їхнім рідним батьком». У квітні 1823 р. його покарано 101-м ударом батога, знову тавровано на чолі клеймом «вор», закували в кайдани і відправили на довічну каторгу в Сибір. Його дружину покарано різками на площі в Літині й 4-тижневим арештом за переховування чоловіка. Перебуваючи у в'язниці, Кармалюк намагався втекти, але йому не поталанило. Це його не зламало. У січні-лютому

Кармалюка відправили в Ялуторовську гуральню поблизу Тобольська. Знову невдала втеча, переведений на мідний завод біля Тобольська. Друга втеча із Тобольської каторжної в'язниці в березні 1825 р. вдалася й Устим, після довгої мандрівки, з'явився на Поділлі й став проводити сміливі та вдалі операції проти панів [2, с. 67; 4; 5, с. 354–355; 6].

Рух кармалюківців настільки розрісся, що адміністрація Поділля створила шляхетські загони та зверталася до військових верхів по допомогу і до влади суміжної Бессарабії про співпрацю в боротьбі проти ворохобників. У червні 1827 р. Кармалюка в с. Кальня-Деражня, через зраду дрібного шляхтича Антонія Ольшевського, схопив поміщик Янчевський і під охороною військової команди в 50 солдатів доставив закутого в кайдани до Летичева, а на початку грудня його перевели до Літинської в'язниці у фортеці XV ст. Устим, намагаючись вирватися, спричинив бунт у в'язниці. Тюремна влада, боячись Кармалюка, тримала його в камері прикутим ланцюгом. У березні 1828 р. Подільський головний суд жорстоко покарав Устима 101-м ударом батога і засланням на довічну каторгу на Боровлянський скляний завод в Тобольській губернії. Проте й звідси в 1829 р. Устим утік, попрямував в Україну. Іван Коровицький писав, що лише під час однієї втечі з Сибіру, у найбільш несприятливих обставинах чужої країни, Кармалюк голодував, перепливав ріки, блукав лісами, оминаючи небезпечні місцевості. Пройшов пішки понад 15 тис. км (загалом за три втечі пройшов дорогами імперії майже 25 тис. км, тайгою... іноді більше року в дорозі) із тавром на обличчі через багато сіл і такі міста: Камишлов, Єкатеринбург, Кунгур, Казань, Чебоксари, Васильсурськ, Нижній Новгород, Горбатов, Оріховець, В'язники, Ковров, Владимир, Богородськ, Покровськ, Москва, Калуга, Болхов, Орел, Кроми, Дмитровськ, Севськ, Глухів, Кролевець, Борзна, Ніжин [2, с. 67]. У Ніжині його як волоцюгу без документів у січні 1830 р. затримали. Він видав

себе за іншого з Новгородської губернії (куди його заслали в солдати), але все-таки його при Катеринославському ордонанс-гаузі покарали 100-ма палицями і відправили на військову службу в Архангелгородський піхотний полк. Втеча, але невдала. Добрався на Поділля, прямуючи пішки через Вітебськ, Могилів, Рогачів, Овруч, Житомир і Бердичів. У кінці року його арештував у с. Нова Синява економ Секлецький. Ув'язнили в Літинській в'язниці, але Кармелюк у квітні 1832 р. розібрав стелю у своїй камері і втік [2, с. 67–68; 3; 4; 5, с. 355–356; 6], бо його очікував поневолений люд в Україні. Це й надавало йому немов би надлюдських сил [1, с. 4].

У 1830–1835 рр. Устим Кармалюк, у перервах між ув'язненнями, засланнями і втечами, перебував на Поділлі, де селянський повстанський рух охопив терени краю та суміжні райони Бессарабії, Волині, Київщини. Кожний раз повертаючись із заслання, Устим об'єднував розпорошених співучасників, притягував сотні й тисячі нових і продовжував свої напади. Лише у вересні та листопаді 1830 р. його ватаги забрали у поміщиків 70 коней і 900 волів. Ватаги, розкидані по кількох повітах, творили партизанську армію та вчинили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Поміщики зміцнювали свої садиби, перетворюючи їх у малі фортеці, озброювали двірську челядь, а деякі навіть переїжджали до безпечних міст під захист війська. Відділи шляхти патрулювали по шляхах, але Кармалюк мав добру розвідку і йому вдавалося обминати засідки й застави [2, с. 68]. Посилював напади й лишався невловний до самої своєї смерті, але хоробрий лицар не міг остерегтися від зради, що довела його до смерті.

Виступи Кармалюка були найпомітнішим протестом українських селян і відбувалися в найбільш несприятливих обставинах у добу зміцнення поліційної російської імперії, коли сітка адміністративного апарату щільно обплела

Поділля. Чиновники спиралися на підтримку землевласників і шляхти та могли звертатися за поміччю проти ворохобників до війська. Польське повстання 1830 р. сприяло пожвавленню селянських заворушень, які, хоча й без зв'язку з польською акцією, поширилися на Поділлі та висунули здібних організаторів. На ці саме роки припадає й посиленна активність Кармалюка, який з польським рухом зв'язку не мав [2, с. 78–79], а діяв самостійно, покладаючись на себе й на відданість своїх товаришів. Місцевий ватажок Кармалюк не міг використати польського повстання, бо його відділи не мали виразних політично-соціальних гасел, поза відбиранням від багатіїв і роздаванням бідним. Не маючи зв'язку з подібними рухами в інших частинах імперії, Кармалюк лишився одним із ватажків, дія яких наперед була приречена на поразку й потягла кари на причетних до тих виступів. У таких обставинах вражала надлюдська винахідливість, спритність, фізична витривалість, сила волі і безкорисливість Кармалюка. Здобуте в нападах майно та гроші він роздавав місцевій бідноті, тож, коли в 1828 р. з нього стягали кошти на покриття судових витрат, то весь його маєток оцінили в 11 крб і 90 коп. [2, с. 80].

Зради погубили Кармалюка, який, за сприятливіших обставин, міг би змагатися довше. Його переслідувачі були панами становища і він наостанку згинув з їхньої руки, поміщики та адміністрація позбулися небезпечного ворохобника [2, с. 80]. Кармалюка вистежив у с. Шляхові Коричинці (Деражнянщина) шляхтич Федір Рутковський, який у ніч на 10 жовтня 1835 р. влаштував засідку в сільській хаті Олени Процькової (Прокопчук), що перед тим повідомила шляхтича, коли до неї прийде Устим на зустріч з кимось зі своїх людей для обговорення подальших планів. Підступний шляхтич застрелив Кармалюка зблизька із засідки біля порога хати з пістоля в голову, але не кулею, як свідчить легенда, а залізним гудзиком, – тільки так можна було вбити

«характерника», тобто воїна-чаклуна, яким вважали Кармалюка. Щоб посіяти страх серед селян, тіло «подільського Робін Гуда» три дні возили селами губернії. Врешті Кармалюка поховали без християнського обряду, поза кладовищем міста Летичева, куди його тіло привезли під охороною солдатів [2, с. 67; 3; 4; 5, с. 356; 6]. Соціальний протест Кармалюка настільки вивищував його над численними розбишаками російської імперії, що за його виступами слідувала центральна влада в Петербурзі. Вбивцю Кармалюка, Рудковського, викликали до двора царя Миколи I, де він мав особисте побачення з імператором і був найласкавіше нагороджений золотим перстнем з діамантовою імператорською короною [2, с. 82; 3; 4; 6].

Першої ж ночі після похорону Устима згоріла садиба Янчевського, заклятого ворога Кармалюка. Друга економія тієї ж ночі згоріла в Деражні. Заграви довго не припинялися, й це породило нові перекази про невмирущість народного героя. Його вірний приятель, Андрій Славинський, ще певний час продовжував боротьбу, але це вже був не Кармалюк [2, с. 67].

Про смерть Устима в протоколі Летичівського земського суду написано: «... закінчив своє життя славний своїми злочинами Кармалюк, що був тричі покараний шпідрутеню і тричі батою, що стільки ж разів утікав з каторжної праці, що багато років непокоїв тутешню округу, що мав надзвичайні, навіть майже неймовірні, зв'язки, що став, можна висловитись, засновником усього злого і цим потягнув багатьох з простолюття у згубу та навіть у марновірне переконання про його силу і могутність» [2, с. 68].

Російський уряд ще в листопаді 1833 р. створив Галузинецьку комісію (с. Галузинці, Деражнянина), яку очолював чиновник з особливих доручень Візерський. Комісія вела боротьбу з загонами Кармалюка, що діяли в Літинському, Летичівському та Ольгопільському повітах.

Чиновники Комісії у 1833–1839 рр. допитали близько 20 тис. безпосередніх учасників і свідків «війни Кармалюка» (українців, поляків, євреїв, молдаван тощо). Жоден із повстанців на допитах і очних ставках не зрадив Кармалюка, за що деякі з них були страчені, а інші вислані в Сибір. Урядові справи про нього були закінчені, але переслідування його співтоваришів тривали аж до 1839 р. Загалом до різних форм відповідальності у «кармалюкових справах» за 1813–1839 рр. було притягнуто 2,7 тис. осіб [3; 4; 5, с. 356; 6].

За влучним висловом Тараса Шевченка, життя Устима Кармалюка становило частину історії його батьківщини й народу, бо лише «легендарна людина, наділена незвичайним розумом і надприродною силою, змогла витримати за своїх неповних 48 років жорстоку рекрутчину, багато сотень ударів шпіцрутенами й батогами, спокійно вислухати смертний вирок, не занепасти духом і зберегти залізну волю, зносячи кайдани, холодні мури в'язниць, знайти в собі сили для втечі з них, витримати люті морози й холодні сніги, добираючись із Сибіру на рідне Поділля» [1, с. 4]. Сила Кармалюка виростала на соціальному тлі його акцій. Документи свідчать, що одного разу, зловлений, Устим закликав селян «щоб не повинувались своїм поміщикам» та щоб, замість в'язати затриманих, пов'язали поміщиків «за те, що вони вас утискають» [2, с. 82]. Після всіх арештів, відсидок і втеч на ньому не було живого місця: на спині – суцільний рубець – сліди від 4 тис. ударів шпіцрутенами і 227 – батогами [6]. Односельці відгукувалися про Устима: «Хай хоч тричі нашого Кармалюка назвати бандитом, та він з пограбованого собі він не будував, скарби в землю не закопував і крадені гроші в банки не вкладав. Все до копійки бідному люду віддавав, за знедолених заступався» [5, с. 357]. Протягом усього життя на щоденний шмат хліба Устим заробляв шевством, біля вбитого героя знайшли маленьку торбинку з шевськими цвяшками [1, с. 4].

Небагато збереглося вісток про долю родини Кармалюка. Старший син Іван замучений за батька у в'язниці в 1834 р. Інші діти оминули ув'язнення, але виростили в крайній нужденності, їхня хата ще стояла в 1892 р. У Головчинцях жили вродливі, поставні внуки Кармалюка, але мали погану славу і одного з них селяни забили [2, с. 82]. У Головчинцях резонанс судової справи Кармалюка був таким великим, що вся його численна рідня була змушена на вимогу уряду, щоб уникнути репресій, відмовитися від власного прізвища Кармалюк і поміняти його на Карман (злодій) [2, с. 67; 3; 4; 5, с. 356; 6]. Лише після 1955 р., коли село перейменували на Кармалюкове, почався зворотний процес зміни прізвищ: майже всі Кармани стали Кармалюками [6].

З роками приходило не тільки осмислювання, але й перебільшування руху Устима Кармалюка, навіть його недруги ствердили, що «простий, дикий розбійник виріс на легендарного героя» [2, с. 83]. У народі й досі триває пам'ять про місця, де діяв або перебував народний «розбійник», а дерева, каміння, печери, скелі носять його ім'я. Одначе охорона цих місць почалася недавно, у зв'язку з пробудженням зацікавлення до місцевої історії. Лише після багатьох звернень і дописів у центральній та обласній подільській пресі, вирятовано пошкоджену видобуванням із неї каміння «Кармалюкову» гору в с. Гуменці, її оголошено заповідником і біля неї зупиняються екскурсії. В'язень-Кармалюк перебував у Літинській в'язниці, що у кріпості XV ст., та у Кам'янці-Подільському тричі в 1814, 1817–1818 і 1822–1823 рр., у в'язниці в фортеці XIV ст. [2, с. 81–82].

Феномен Устима Кармелюка, лицаря честі й справедливості в тому, що навіть після смерті захисника бідних і борця за правду, він залишився жити у пам'яті народу, який складав про нього легенди, оповідання, перекази, пісні та твори красного письменства [2, с. 68].

Іван Коровицький подав коротку історіографію праць про Устима Кармалюка, зауваживши, що етнограф

М. Костомаров у 1840-х рр. почув і занотував на Волині одну з пісень про славного лицаря. У 1845–1846 рр. Т. Шевченко, перебуваючи на Волині та Поділлі, записав пісні «Ой, поздоров, Боже» і «Ой, Кармалюче, по світу ходиш», а 28 травня 1858 р., коли повертався із заслання, то в «Щоденнику» записав третю пісню – «Повернувся я з Сибіру», назвавши Устима Кармелюка «славним лицарем», хоча й не був захоплений цією «немудрою» піснею [2, с. 69].

За перший літературний твір про Кармалюка можна вважати Шевченкову повість «Варнак» (1845), який маючи прихильність до «славного лицаря», у цій повісті закріпив почуте про Устима (Кирило-Ясь), який відбирав від багатих і роздавав бідним, обдаровуючи селян кого грішми, кого натурою, – себто волами, кіньми [2, с. 73]. Типовий опис романтичного героя часто повторювався, затьмарюючи його справжнє обличчя. Навіть Т. Шевченко перебільшував якості свого героя, який освітою виростав понад оточення, знав чужі мови, визначався шляхетністю [2, с. 76–77].

У 1857 р. пісню про Устима подав український мовознавець, письменник і фольклорист М. Гатцук у збірнику «Ужинок рідного поля» [2, с. 69].

Письменник В. Короленко згадував, що в 1850–1860 рр. «на кухні, замість казок про привиди, вечорами повторювано оповідання про те, що ... Кармалюк вернувся з Сибіру, витне усіх панів по селах і піде з мужиками у місто». Про популярність Устима свідчить і пісня «Молодий Кармалюк», записана на Рівненщині. «Перше було, – згадують дідугани, – як ми ще були молоді, то бувало, де тільки не зійдеться молодь, панночки відразу про Кармалюка співають, а старі слухають, слухають та часом і заплачуть» [2, с. 70].

Славним месником – справжнім героєм літературного твору став Кармалюк у праці видатної української письменниці Марка Вовчка – «Кармалюк» (1862, надрукований 1865). Письменниця довгий час проживала на Поділлі і мала нагоду почути оповідання, народні пісні та легенди «про

місцевого ватажка та відчуті соціальні мотиви його виступів – тяжкі образи “вбогих людей, бідаків роботящих”» [1, с. 4; 2, с. 73].

Відгуки про Кармалюка безсумнівні в Панаса Мирного, який у творі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (Львів, 1878) подав пісню «Повернувся я з Сибіру» [2, с. 73].

У XIX ст. найбільше причинився до збереження звісток про постать Кармалюка журнал «Киевская старина», який у багатьох своїх річниках подавав згадки про Устима. Так, у 1882 р. вміщено запис А. Смоктія (з с. Гусакової, Звенигородщина) пісні «За Сибіром сонце сходить» і оповідання «Всі у нас на Україні знають Кармалюка». Наступного року часопис видрукував листа з Харкова, в якому кореспондентка переказувала спогад своєї матері про те, як до них, у дім священика, приїжджав Кармалюк і заспокоював панночку, щоб вона не боялася, бо він «добрих людей не зачіпає. Сів на свої саночки, тільки ми його й бачили». 1887 р. журнал опублікував пісню «Молодий Кармалюк по світу ходить», 1892 р. – нарис із рідного села Кармалюка про його надприродні здібності [2, с. 69]. У 1886 р. журнал вмістив, у перекладі подолянина С. Венгрженовського, твір польського історика і письменника А. Ролле – «Устим Кармалюк», де «особистість Кармалюка і його трагічна доля посідали настільки помітне місце у народній пам’яті та уявляли настільки яскраве явище у соціальному житті нашого народу, що ... нас дивує, чому досі ані історик, ані белетрист не відтворили його постаті» [2, с. 69]. А. Ролле оцінював Устима «лише як порушника наявного устрою, бо в очах автора Кармалюк – «злочинець, втілення бурхливої сили, що знущалася над громадським ладом» [2, с. 78]. Автор цитував пісню «Зовуть мене розбійником», хоча ставився критично до вихвалень «ворохобника» у народних переказах [2, с. 72]. Крім того, він писав, що основою сили Устима «було селянство, і довга його боротьба була б неможлива без сприяння кріпацьких мас... Досить сказати що він три роки

переховувався у місцевостях, які знаходилися майже в стані облоги. Серед білого дня він ходив селами, бував на храмових святах, бував кумом на хрестинах. Перебраний як відставний солдат або чумака, заходив до панських садиб, придивлявся, щоб зібраними вдень спостереженнями скористатися під час нічних нападів» [2, с. 80].

Часопис «Зоря» у 1894 р. вмістив пісню «Втік же я із Сибіру» та оповідання про покарання і втечу з заслання. Наприкінці XIX ст. усні народні легенди та фольклор про «невловимого» народного героя збирав І. Манджура, а на початку XX ст. опрацьовував музично та записував тексти М. Лисенко [2, с. 69; 4; 5, с. 356].

Наприкінці XIX ст. О. Лотоцький у Вінницькому, Летичівському та Літинському повітах, де колись ширився кармалюківський рух, зібрав два десятки пісень, а в Павлівці натрапив на живого сучасника Кармалюка. У селянській хаті лежав на лаві древній дід, «ходячковий шляхтич», який спочатку зустрів Лотоцького неприхильно. Видно, було, що колись, під час допитів про Устима, над ним знущалися. Врешті, він сказав: «... Все одно мені нічого тепер не вдіють, бо вже минула давність. Коли ти шпиг, то Бог тебе нехай судить ... Коли ти шпиг, то все одно знай, що Кармалюк – то був великий чоловік. Він людей не кривдив, а направляв кривду. Та, кажуть – розбишака. Не він розбишака, а ті, що його ловили. Бо він людей боронив. Правду ото співають про нього:

Він багатьох розбиває,
Але бідним дає, –

заспівав він своїм старечим голосом. Отож нехай мене забірають, до тюрми пакують, а я таки скажу: Кармалюк – то великий чоловік. Нехай забірають! – звернувся він до мене, наче б я отее мав його зараз забрати...» [2, с. 70–71].

Г. Журба, згадуючи 1901–1903 рр. в околицях м. Тульчина, свідчила, що селяни не забули про Кармалюка,

у пекарні співали й розмовляли про нього. На питання, «хто то за один», молоді відповідали, що був колись такий, «не в нашу добу». Точнішу інформацію подав дідуган: «Давно був. Накарався по тюрмах... Мені було вісімдесята дев'ять років, як переказували люди, що на каторзі замучено Кармалюка» [2, с. 70]. Письменниця у своїх літературних творах використовувала, іноді дослівно, народні твори про Устима, як найдоступніше джерело, а розповіді про Устима переплітала з фольклором, розповідаючи про його «силу і могутність» [2, с. 68].

Найбільшого розголосу здобув великий прозовий історичний роман М. Старицького «Кармелюк» (1903), в якому автор змалював взаємини поміщиків і селян на тлі чарівної подільської природи, допасованої до людських почуттів [2, с. 73]. У цьому творі Кармалюк – притягальна особа, ним захоплений панотець Михайло, який багато писав: «скрипіло... перо, ... заносючи на сторінки історії спогади про гучні пригоди славного отамана» [2, с. 74].

Літературознавець, історик літератури та етнограф В. Герасименко у 1925 р. на засіданні історико-філологічної секції наукового товариства в Кам'янці-Подільському виголосив доповідь «Кармелюк у народній поезії». У 1926 р. доопрацьовану фольклорну розвідку наукове товариство, за сприяння Є. Січинського, незважаючи на відсутність коштів, видало окремою книгою – «Кармелюк в українській народній пісні» (Київ, 1926; Хмельницький, 2013) [1].

Майже всі публікації, що вийшли в СРСР, представляли Кармалюка, як національного героя, обдарованого винятковими здібностями та керованого глибокими замірами. Найавторитетнішим серед таких публікацій є збірник (Київ, 1940) російською мовою. Основні публікації про Кармалюка порозкидані в працях, присвячених соціальним питанням XIX ст.; особливо багато матеріалів подано в збірнику документів про події 1826–1849 рр. (1961) [2, с. 78].

Окремі збірки кармалюцького фольклору з'явилися лише після Другої світової війни, найповажніша з них вийшла за редакцією В. Тищенка у видавництві Академії наук УРСР. Багато оповідань і пісень про Кармалюка подано у різних збірках та в історичних працях, деякі тексти публікуються в них уперше. Але й досі не зібрано фольклору іншими мовами, хоча в сусідній Молдавії народ знав про Кармалюка; в Сибіру також співали і співають про нього, одну російську пісню записав письменник-етнограф С. Максимов [2, с. 71].

Серед фольклорних і літературних творів виростає, хоч і забронзована, але історична постать подільського ворохобника, а архівні матеріали підтверджують правдивість деяких народних оповідань та переказів. Вартісним є збірник виданих матеріалів дев'ятох судових справ (1948), де крім хронології життя Кармалюка та бібліографії, подано малознані документи або досі неопубліковані перекази й пісні. На жаль, у подіях воєн і революції загинуло багато документів, найбільше тих, що були в приватних руках і під час упорядкування збірника, не відшукано великої судової справи (біля 2.500 арк.) про напад на підполковника Дембійського [2, с. 77–78].

Роман В. Кучера «Устим Кармалюк» (1953–1956) [2, с. 72] детально розповідав про пригоди Кармалюка, а використання опублікованих документів дозволило авторові подати нові подробиці з життя героя та додати цікаві описи тогочасного побуту. Автор ствердив, що Устим «мав глибші погляди на соціальний устрій і намагався їх здійснити своєю боротьбою». Закінчується роман описами смерті ватажка й бойкоту, яким покарали селяни спричинницю його смерті: «Страшна і похилена хата на околиці Коричинець стала пустою. Кожен обминав її десятою дорогою, а її хазяйок люди не пускали до себе і на поріг» [2, с. 74].

Романізований твір В. Канівця – «Кармалюк» (1965), детально описав життя Устима. Автор підкреслив позитивні

риси героя й чорно змалював його ворогів. Белетризований історичний роман українського письменника В. Гжицького «Кармелюк» (1971), підсилений документальними даними, сприймається «як дійсно історичний твір, навіть за виразних симпатій автора до свого героя та приписуванні героєві неточасних поглядів на національні й соціальні справи» [2, с. 74].

Польський письменник Єжі Єнджеєвич у романі «*Noce ukraińskie, albo Rodowód geniusza*» («Українські ночі, або Родовід генія») (Варшава, 1966; в перекладі Є. Рослицького, Рівне, 2012) про Тараса Шевченка поставився із симпатією до Кармалюка і назвав його історичною постаттю, подав кілька пісень про нього. «У незчисленних варіантах, – писав він, – по-українськи і по-польськи ширилась пісня, яку склав незнаний поет: «*Za Sybirem słońce wschodzi; chłopcy, baczość dajcie!*». Молоді шляхтянки виспівували про Кармалюка, як про вимріяного романтичного коханця [2, с. 69], а сільські дівчата й собі співали [2, с. 70]:

Дай же, Боже, здоров'ячка
та й Кармалюкові,
що він дав полегкість
нашому краюві...

«За дванадцять років неперестанної боротьби в обороні кріпаків ... його ім'я обросло легендою, ... його постать стала популярна навіть у дворах шляхти, – як би там не було, він боровся проти царату і визначався ... незвичайною лицарськістю». А що декого висік різками, «то й добре вчинив, – великі пани мали на своєму сумлінні не одну людську кривду». Оповідали, як він, «перебравшись як справник, з'явився у маєтку свого колишнього пана Пігловського, наказав своїм хлопцям, перебраним поліцейями, висікти пана, а забрані гроші роздав селянам. А в той час його жінка і двоє дітей голодували в Головчинцях» [2, с. 74].

У збірці «Відгомони віків» (1974) зібрано і пісні про Кармалюка, що їх записано від осіб старшого віку серед

українського населення теперішньої Румунії (з Карнуцел-Банат, Копачеле, Негостини, Палтінул, Сірету), де пам'ятають, як [2, с. 81]:

Кармалюка добрий хлопець,
Він по світі ходить,
Не одну дівчиноньку
Він із ума зводить...

Перед Першою світовою війною про Кармалюка вийшла поштова листівка із серії, що її виконав у 1911–1914 рр. на теми народніх пісень український графік Амвросій Ждаха [2, с. 75]. Під час Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. ім'ям подільського ватажка було названо броньовика, а 25 років пізніше його ім'я прибрав як псевдо один із прославлених воєнків УПА. Під час Другої світової війни радянська імперія рятувала своє тяжке становище полегшеннями церкві, патріотичними гаслами, згадуванням народних героїв. У зв'язку з розгортанням партизанських дій проти німців, перероблено і пристосовано до обставин кілька пісень про Кармалюка. Про розповсюдженість таких переробок свідчить наявність багатьох варіантів кармалюківсько-партизанських пісень [2, с. 81].

Образ українського національного героя Устима Кармелюка, лицаря честі й справедливості, запалював мистецьку уяву українського письменника М. Коцюбинського, який мав намір відобразити його у своїх творах, але цей задум так і не здійснився [1, с. 4; 2, с. 75].

Досі залишаються маловідомими для українських науковців, дослідників і краєзнавців праці про Устима Кармалюка, які вийшли в США і Канаді, серед них: М. Вовчок «Кармелюк і невільничка (Два оповідання)» (Вінніпег, 1917), Д. Тягнигоре «Кармалюк. Драма на 4 дії» (Нью-Йорк), П. Панащенко «Славний лицар» (Нью-Йорк, 1965) тощо [1, с. 4].

Постать Кармалюка найглибше відбилася в драматичних творах. П'єса «Кармалюк» у 4 діях, – авторства

і режисури Олени Пчілки, – була поставлена 1889 р. у с. Колодяжному. Але, на жаль, текст п'єси не зберігся. С. Васильченко згадував, що пісню «За Сибіром» любив співати його батько. Відгуком дитячих вражень залишилась п'єса Є. Васильченка «Кармалюк». Драму про Кармалюка задумувала написати й Леся Українка. Загубилися й малознані драматичні твори про Кармалюка: П. Питаєва-Пронського (з гуртовими співами й танцями), Ф. Устенка-Гармаша (у 5 діях) та З. Фігнера-Бурлаченка (в 4 діях, зі співами й танцями) [2, с. 75].

Події 1930-х рр. – Голодомор, колективізація, нищення селянського побуту – не затерли в Україні пам'яті про Кармалюка. У 1936 р. у театрі для дітей було поставлено комедію В. Суходольського «Сорочинський ярмарок». Глибоке враження у глядачів викликав спів бандуристів на ярмарку пісні про Устима, слухачі плакали. Це спонукало В. Суходольського написати п'єсу, яка, сперта на працю А. Хвилі «Устим Кармалюк» (1936), витримала багато вистав. Можна уявити, як глибоко відчув би глядач оперу К. Стеценка «Кармалюк», якби композитор встиг її закінчити. Прихильно сприйнята опера харківського композитора В. Костенка «Кармалюк», окремі арії з неї й досі виконуються на концертах в українській діаспорі [2, с. 71, 75].

Історичній постаті подільського ворохобника присвячено фільми: Ф. Лопатинського «Кармалюк» (1931), Г. Тасіна «Кармелюк» (1938), Г. Кохана «Кармелюк» (1986). У Кам'янець-Подільській фортеці зняли близько 20 стрічок про доблесного лицаря Айвенго, Робін Гуда та інших, і жодної – про національного героя Устима Кармалюка, хоча легендарний «подільський Робін Гуд» заслуговує цього найбільше [4].

Знаний подільський історик Валерій Дячок захистив кандидатську дисертацію «Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835)» (2000) [1, с. 4], але

ця праця й досі не побачила світ, а лише невеличкі цитати оприлюднені у різних виданнях.

Славний лицар! – так із глибокою пошаною й досі згадує Устима Кармалюка український народ і з великою любов'ю береже пам'ять про нього. Український поет Герась Соколенко (Герасим Шмигельський; *1920 – †1945) у вірші «Поділля» (Нью-Йорк, 1955), писав [1, с. 3–4]:

Коли неначе білим шарфом
Покриє яблуні весна,
Тоді наструнить вітер арфу
І бризне пісня голосна...
І прийдеш ти у час дозвілля,
І зашумить внизу ріка,
І знов устане над Поділлям
Забута тінь Кармелюка.

Список джерел та літератури

1. Герасименко Володимир. Кармалюк в українській народній пісні / Репринтне видання; передм. та упоряд. А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький, В. С. Іваневич. Хмельницький : ІРД, 2013. 24 с.; іл.

2. Коровицький Іван. Кармалюк (У двосоту річницю народження). *Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя* (Мюнхен). 1987. Ч. 11. Листопад. С. 65–85.

3. Подільський Робін Гуд. URL: <https://klyuch.com.ua/articles/history/podilskyu-robin-gud> (дата звернення: 14.05.2026).

4. «Подільського Робін Гуда» ув'язнили у Кам'янці. URL: <https://te.20minut.ua/Podorozhi/podilskogo-robin-guda-uv039yaznili-u-kamyantsi-sche-foto-10178218.html> (дата звернення: 14.05.2026).

5. Сикора Едуард. Кармалюк (Кармелюк) Устым Якимович. *Сикора Едуард. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу...* Харьков : «Міськдрук», 2010. С. 353–357.

6. Як Робін Гуд із Поділля дурив царську систему – шість утеч Устима Кармалюка. URL: <https://www.5.ua/regiony/yak-robin-hud-iz-podillia-duryv-tsarsku-systemu-shist-utech-ustyma-karmaliuka> (дата звернення: 14.05.2026).

УДК 811.161.2'373.23:94(477.43/.44)»18»:398.8:930.25

**Від «Карманюка» до «Кармалюка»: еволюція
антропоніма Устима Кармалюка в історіографії,
фольклорі та архівних джерелах**

Людмила Крайнік,

директор комунального закладу

«Музей історії села Кармалюкове»

Жмеринської міської ради Вінницької області

У статті досліджено проблему походження та трансформації прізвища керівника антикріпосницького руху на Поділлі Устима Кармалюка. На основі архівних документів, метричних книг, фольклорних матеріалів та історіографічних праць проаналізовано співвідношення антропонімів «Карман», «Карманюк», «Кармалюк» і «Кармелюк». З'ясовано особливості функціонування родинного прізвища та народного прізвиська в контексті української антропонімії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Обґрунтовано, що історичне прізвисько «Кармалюк» стало важливим елементом народної історичної пам'яті та закріпилося в українській культурній традиції.

Ключові слова: Устим Кармалюк, Карман, Карманюк, антропонімія, Поділля, фольклор, метричні книги, історіографія.

This article examines the origins and evolution of the surname of Ustym Karmaliuk, the leader of the anti-serfdom

movement in Podillia. Based on archival documents, parish registers, folklore materials, and historiographical works, the article analyzes the relationship between the anthroponyms «Karman», «Karmaniuk», «Karmaliuk» and «Karmeliuk». The article identifies the characteristics of how family surnames and folk nicknames functioned in the context of Ukrainian anthroponymy from the late 18th to the first half of the 19th century. It demonstrates that the historical nickname «Karmaliuk» became an important element of folk historical memory and became firmly established in Ukrainian cultural tradition.

Keywords: *Ustym Karmaliuk, Karman, Karmaniuk, anthroponymy, Podillia, folklore, metric books, historiography.*

Постать Устима Кармалюка належить до найбільш відомих постатей українського антикріпосницького руху першої половини XIX ст. Упродовж тривалого часу його образ формувався під впливом фольклору, художньої літератури та історичних праць. Водночас у сучасній історіографії активізувалися дискусії щодо оцінки діяльності Кармалюка, а також щодо справжньої форми його прізвища.

Особливої актуальності набуває питання співвідношення антропонімів «Карман», «Карманюк» та «Кармалюк», оскільки в науковій літературі, архівних документах і фольклорних текстах вони подаються по-різному. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу історичних, мовознавчих та фольклорних джерел.

Метою статті є дослідження еволюції прізвища Устима Кармалюка на основі архівних, фольклорних та історіографічних джерел.

Об'єктом дослідження є постать Устима Кармалюка в історичній та культурній традиції.

Предметом дослідження виступають особливості функціонування та трансформації антропонімів «Карман», «Карманюк», «Кармалюк» і «Кармелюк» у документах, усній народній творчості та історіографії.

Устим Кармалюк посідає важливе місце в історичній пам'яті українського народу як символ соціального протесту та боротьби проти кріпосницького гніту. Очолюваний ним рух охопив значну частину Поділля, а також поширився на окремі райони Бессарабії, Київської та Волинської губерній. За підрахунками дослідників, у різний час до повстанського руху було залучено близько 2700 осіб [1, с. 301].

У сучасній історіографії простежуються різні підходи до оцінки діяльності Кармалюка. Частина авторів трактує його як керівника народного антикріпосницького руху, інші акцентують увагу переважно на розбійницькому характері окремих епізодів його діяльності. Подібна полеміка значною мірою зумовлена обмеженим використанням архівних матеріалів та тенденційністю окремих інтерпретацій [5, с. 243–276].

У шкільному підручнику з історії України для 9 класу зазначено, що селяни Подільської губернії під проводом «селянина-кріпака Устима Кармалюка (родинне прізвище Карманюк)» застосовували партизанські методи боротьби [3, с. 45]. Таким чином, проблема походження та функціонування прізвища Кармалюка набуває не лише наукового, а й суспільного значення.

Фольклорні твори про Кармалюка набули широкого поширення на Правобережній Україні ще за його життя. Географія їх побутування охоплювала Поділля, Галичину, Буковину та Бессарабію. Народні пісні, перекази та легенди записували М. Костомаров, А. Метлинський, С. Руданський, А. Свидницький, П. Чубинський, Я. Головацький, М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Гнатюк та інші.

У фольклорних записах прізвище Устима подавалося переважно у формах «Кармалюк» або «Кармелюк». Вибір форми залежав як від мовного середовища, так і від фонетичних особливостей місцевої вимови. Україномовні збирачі усної народної творчості здебільшого використовували

форму «Кармалюк», тоді як російськомовні автори частіше вживали форму «Кармелюк».

Важливе значення для популяризації образу Кармалюка мала творчість Тараса Шевченка. Під час перебування на Поділлі восени 1846 року поет записав народну пісню «Ой, Кармелюче, по світу ходиш». Пізніше у «Щоденнику» («Журналі») від 20 травня 1858 року Шевченко знову звернувся до постаті подільського ватажка, назвавши його «славним лицарем» [4, с. 215].

Одним із перших дослідників, який звернув увагу на проблему прізвища Кармалюка, був історик і церковний діяч Митрофан Симашкевич. У праці «Римское католичество и его иерархия в Подолии» (1872) автор пояснював форму «Карманюк» через російське слово «карманник» [8, с. 442–444]. Проте таке трактування не враховувало особливостей української антропонімії та патронімічного словотворення.

Значний внесок у дослідження постаті Кармалюка зробив польський історик Юзеф Ролле. У повісті «Opryszek» («Опришок»), виданій 1879 року, а також у російськомовному нарисі «Кармелюк» автор, спираючись на архівні документи, зазначав: «Устим Карманюк, потім Кармелюком прозваний...» [7, с. 498–504]. Таким чином, Ролле фактично розмежував родинне прізвище та народне прізвисько.

На початку XX ст. С. Якимович, досліджуючи судові акти, звернув увагу на варіативність написання прізвища: «Карманюк», «Кармалюк», «Кармелюк». Водночас дослідник наголошував, що на Поділлі переважала вимова «Кармалюк» [10, с. 137].

Важливим етапом у дослідженні родоvodu Устима Кармалюка стала праця Андрія Хвилі «Устим Кармалюк» (1936). Автор уперше використав метричну книгу Головинцевої церкви за 1781–1799 роки, що дозволило уточнити дату народження Устима та отримати нові відомості про його родину [11, с. 65–72].

Особливе значення має збірник документів «Устим Кармалюк» (1948), упорядкований Є. Черкаською та І. Єрофєєвим [12]. У документі про хрещення Устима зафіксовано запис: «...от родителей законвенчанных Якима Кармалюка и жены его Елены...» [12, с. 27].

Водночас у багатьох судових документах прізвище подається як «Карманюк», а інколи – «Кармелюк» [12, с. 275–276]. Це свідчить про відсутність усталеної орфографічної норми в документах кінця XVIII – початку XIX ст.

Найбільш ґрунтовно проблему родинного прізвища дослідив В. Б. Любченко. На основі аналізу метричних книг Свято-Покровської церкви села Головчинці він дійшов висновку, що прізвище «Карманюк» у документах фіксується послідовно [2, с. 122–127]. У записах батько Устима згадується як «Яким Кармана старого син», а дід – як Трохим Карман. Отже, форма «Карманюк» утворилася за допомогою патронімічного суфікса -ук і буквально означала «син Кармана».

Етимолог Юліан Редько пов'язував походження прізвища «Карман» із діалектним апелятивом «карман» у значенні «торбинка» або «кишеня» [9, с. 441]. Подібне трактування відповідає особливостям українського антропонімікону XVIII ст.

Попри документально зафіксоване родинне прізвище «Карман» або «Карманюк», саме форма «Кармалюк» набула широкого поширення в народній пам'яті, фольклорі та художній літературі.

Образ Кармалюка активно розробляли українські письменники: Марко Вовчок, Михайло Старицький, Степан Васильченко, Андрій Малишко та інші. У більшості художніх творів використовувалася саме форма «Кармалюк» або «Кармелюк», закріплена фольклорною традицією.

Дослідниця Ірина Желєзняк пов'язувала походження форми «Кармалюк» із дисиміляцією звуків або з назвою

ордену кармелітів [13, с. 68]. Водночас остаточно встановити походження цього прізвиська нині неможливо.

Проведений аналіз історичних, архівних та фольклорних джерел засвідчує, що родинним прізвищем Устима було «Карман» або похідне патронімічне «Карманюк». Саме така форма переважає в метричних книгах та частині судових документів кінця XVIII – початку XIX ст.

Водночас у фольклорній традиції, художній літературі та суспільній пам'яті закріпилося прізвисько «Кармалюк», яке перетворилося на символ народного спротиву та боротьби проти соціального гноблення. Упродовж XIX–XX ст. ця форма набула історико-культурного значення й стала невід'ємною складовою української національної пам'яті.

Таким чином, антропоніми «Карман», «Карманюк» і «Кармалюк» слід розглядати не як взаємовиключні, а як історично взаємопов'язані форми, що відображають різні етапи формування образу Устима Кармалюка в документах, народній традиції та історіографії.

Джерела та література

1. Полонська-Василенко Н. Н. Історія України в двох томах. Т. 2. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
2. Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк? *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 122–127.
3. Струкевич О. К. Підручник Історія України 9 клас. Київ : Грамота, 2017. 240 с.
4. Шевченко Т. Г. Твори в 5-ти томах. Т. 5. Київ : Дніпро, 1985. 525 с.
5. Шевченко В. С. Ой, Кармелюче, по світу ходиш... Хмельницький : Цюпак, 2017. 292 с.
6. Терни і лаври Володимира Вовкодава / упоряд. В. Горлей ; вид. 2-ге доп. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 228 с.+12 с. іл.
7. Ролле Й. Кармелюк. *Киевская старина*. 1886. т. XIV. Кн. 3. С. 495–560.

8. Симашкевич М. В. Римское католичество и его иерархия в Подолии. Кам'янець-Подільський, 1872. С. 442–444.

9. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х т. Т. 2: Н–Я. / ред. Д. Гринчишин. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2007. 721–1438 с.

10. Сушинський Б. І. Кармелюк: гнів і гордість України. Одеса : Астропринт, 2014. 160 с.: іл.

11. Хвиля А. А. Устим Кармалюк. (До століття з дня смерті Устима Кармалюка). Харків : Держлітвидав, 1936, 128 с.

12. Устим Кармалюк: зб. документів / упоряд. Є. Черкаська та І. Єрофєєв; за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. Київ : «Укрполітвидав», 1948. 344 с.

13. І. Желєзняк. Етюд української антропоніміки. Кармалюк. *Мовознавство*. 1987, № 5 (125). С. 68.

Історична пам'ять і меморіалізація постаті У. Кармалюка

УДК 94(477.43/.44)»18»(092)

Постать Устима Кармалюка у формуванні образу національного героя Поділля

Анатолій Нагребецький,
*педагог, письменник, журналіст,
почесний краєзнавець України*

У статті досліджено соціально-економічні умови життя населення Поділля у першій половині ХІХ ст., зокрема на теренах Шаргородщини, в контексті посилення кріпосницького гніту після входження краю до складу Російської імперії. Проаналізовано причини зростання селянського невдоволення, спричиненого економічною експлуатацією, рекрутською повинністю та обмеженням прав місцевого населення. Центральне місце в дослідженні

займає постать Устима Кармалюка як організатора та провідника масового антикріпосницького руху. Висвітлено географію повстанської діяльності, участь різних соціальних груп у загонах, а також форми боротьби проти поміщицького свавілля. На основі історичних фактів і народних свідчень розкрито суперечливість сприйняття Кармалюка сучасниками – від «розбійника» у трактуванні влади до народного месника і символу справедливості в уявленні селян. Акцентовано на ролі усної народної творчості у збереженні пам'яті про нього та формуванні його образу як національного героя Поділля.

Ключові слова: Устим Кармалюк, Поділля, Шаргородщина, кріпосництво, селянські повстання, антикріпосницький рух, народний месник, соціальна історія, історична пам'ять, усна народна творчість.

The article examines the socioeconomic conditions of life for the population of Podillia in the first half of the 19th century, particularly in the Shargorod region, in the context of the intensification of serfdom following the region's incorporation into the Russian Empire. The article analyzes the causes of growing peasant discontent, stemming from economic exploitation, conscription, and the restriction of the local population's rights. The central figure in the study is Ustym Karmaliuk as the organizer and leader of the mass anti-serfdom movement. The geography of the insurgent activity, the participation of various social groups in the detachments, and the forms of struggle against landlord tyranny are examined. Based on historical facts and folk testimonies, the contradictory nature of Karmaliuk's perception by his contemporaries is revealed—ranging from a «bandit» in the authorities' interpretation to a folk avenger and a symbol of justice in the peasants' view. Emphasis is placed on the role of oral folk creativity in preserving the memory of him and shaping his image as a national hero of Podillia.

Keywords: *Ustym Karmaliuk, Podillia, Shargorod region, serfdom, peasant uprisings, anti-serfdom movement, folk avenger, social history, historical memory, oral folk tradition.*

Гайдамаччина після 1768 року, коли повстанці під керівництвом залізняка і Гонти після підлої зради росіян під Уманню зазнали поразки, не зупинила тієї хвилі невдоволення українців проти панства. Не зупинив народний гнів навіть череп Гонти, що висів на воротах при в'їзді у Могилів та ті кагати з трупами гайдамаків під селом Сербі над річкою Лозовою. Народ Поділля виношував у собі злість і ненависть до польських володарів.

XIX століття позначилось багатьма подіями на теренах нашого Шаргородського краю. Однією з них була боротьба селян проти своїх визискувачів – польських і російських панів, які щоразу всяко знущалися над ними. Селяни постійно жили у нужді і злиднях. Сподіватися на якесь покращення життя не могли.

У нашому Західному Поділлі, де переважало польське панування, панщина становила 3–4 дні на тиждень, тоді, як у Східному Поділлі – 2 дні. Тому напруга серед селян зростала.

Приєднання нашого краю до Російської імперії в 1793 році не виправдало великих сподівань жителів Шаргородщини і не поліпшило становища місцевого населення.

Отримавши у володіння 80 відсотків українських земель (20 відсотків відійшло до Австрії – А. Н.), Росія навмисне та цілеспрямовано затримувала економічний і культурний розвиток України. Закони, які приймалися один за одним, не покращували життя населення краю, а навпаки – сприяли новому, ще жорсткішому поневоленню селян, їх повному закріпаченню вже новими панами. Невдоволених людей садили в тюрми, піддавали фізичному знущанню, а молоді чоловіки ставали рекрутами, де вони служили по 25 років.

На початку XIX століття у наших шаргородських селах виникали стихійні повстання селян проти панів, які жорстоко закріпачували їх. Вони не погоджувались з такою політикою, яка викликала серед населення обурення проти гніту економічного і релігійного.

Борцем проти кріпосництва, керівником повстанського руху в нашому краї, в тому числі і на Шаргородщині, був Устим Кармалюк, який увійшов в історію як український національний герой. Повстанський рух під проводом народного месника охопив майже всю Подільську губернію, а також суміжні повіти Бессарабії та Київщини. В його загонах брало участь майже 20 тисяч селян, міщан, солдатів-утікачів. Кармалюк знаходив притулок і друзів у кожному подільському селі.

Народився Устим Кармалюк у 1787 році в селі Головчинці Барського староства (нині – село Кармалюкове Жмеринського району). Дитинство його проходило у край важких умовах. Будучи вже міцним, вродливим, високого росту 20-тирічним юнаком, він не корився місцевому пану Пігловському. Про Устима Кармалюка є дуже романтична версія: в усьому винне кохання. У свої неповні двадцять п'ять Устим Кармалюк був добрим господарем, вдруге одруженим і мав на утриманні аж п'ятеро дітей. Щоби прогодувати це сімейство, він вимушений день та ніч працювати у полі. І треба відмітити, що заробляти чесною працею він умів, сім'я Кармалюків не належала до найбідніших. Але одного разу повз поле, де працювали селяни, крутим схилом їхала дружина власника села Розалія Пігловська.

Несподівано коні понесли – у цьому місці шансів на порятунок пані не було. Однак молодий і дужий кріпак зумів якимось чудом зупинити бричку.

Гонор польської аристократки вимагав достойно віддячити рятівникові. Досить швидко стосунки рятівника і врятованої переросли у щось більше. Невдовзі шляхтянка

відмовилася від нерівного кохання. Своє слово сказав і чоловік романтичної Розалії. Щоб помститися, Пігловський забажав відправити палкого кріпака на 25 років у солдати. Та доля на цей раз показала свою прихильність: на Поділлі панує чума і рекрутів із цих місць не набирають. Пан виявився людиною упертою, і для Кармалюка роблять виняток. Той, не бажаючи змарнувати власне життя у казармах, калічить себе, і лікарська комісія відправляє Устима додому. Однак слідом за нею приїжджає вже інша, вища комісія, і кріпак Кармалюк стає солдатом Уланського полку в Кам'янці-Подільському.

Та навіть такий розвиток подій не упокорив молодого селянина. Він утікає з полку, повертається на батьківщину і палить гуральню свого пана. А заодно і господарство Федора Шевчука, на якого мав зуб. Так на Поділлі розпочинається селянська війна, що тривала понад двадцять років. Його сподвижниками стають молоді хлопці з Гармаків, з Комаровець, з Ялтушкова та інших сіл. Особливу діяльність повстанські загони кармалюківців розвинули з 1813 року в районі сіл навколо Бара, Ялтушкова, Ушиці та ін.

Згодом, весною 1815 року, народний месник Устим Кармалюк з групою повстанців (всіх було п'ятеро) напав у Станіславчику на садибу місцевого пана і пограбував його: забрав гроші, рушниці, боєприпаси. Відбулася ця подія вночі, коли пан спав у своїх покоях. Після цієї події Кармалюк зі своїми товаришами відправився на південь Поділля, щоб закликати народні маси до повстання проти панів. Йшли вони лісами вздовж річки Мурафи. Тремтіло панство при одній згадці про Кармалюка. У Рахнах-Лісових спалили фільварок, а в Джурині серед білого дня розгромили велику крамницю багатія і забрали його касу. Далі їхній маршрут проходив по дерібчинських, джуринських, томашпільських лісах. Але чим далі просувались на південь, відчувалося, що небезпека зростає. Тут було важче, ніж у рідному повіті. Ліси помітно рідшали. У хуторах приймали Кармалюка холодно

і з недовірою, видно було, що можуть донести владі про появу його ватаги. Відходило літо, наставали холодні ночі. Кармалюківці вирішили повернутись назад, ближче до своїх осель.

Про повернення Кармалюка довідалась влада. Кармалюк разом з товаришами ішов назад вздовж річки Мурафи на північ. Повстанці проводили агітаційну роботу серед населення сіл Мурафи, Слободи-Мурафської, Михайлівки, Федорівки, Тарасівки. Всі пани, які постраждали від Кармалюка, та й ті, що боялися його нападу, готувались до зустрічі з ним.

Недалеко Станіславчика є таке місце, яке дуже важко обійти: з одного боку досить широкий став, з другого – водяний млин на річці Мурафі, дорога ж веде між млином і ставом. Жандарми і вояки, яких було десять чоловік, засівши в млині, як побачили Устима Кармалюка, який ішов першим, вискочили з нього всі, напали на Кармалюка, звалили його на землю. Кармалюк зв'язаний лежав на землі. Поспішили на допомогу Кармалюку його товариші, але і їх легко теж зв'язали. Побачивши схопленого отамана, товариші його не дуже чинили опір. Усю п'ятірку закували в кайдани, припасені заздалегідь, тієї ж ночі повезли до Кам'янця-Подільського. Ця подія відбулася вночі у жовтні 1815 року.

Але недовго Кармалюку довелось томитися у Кам'янець-Подільській в'язниці. В черговий раз отаман звідти втік... Допомогли йому в цьому його талант та удача.

Перший раз Кармалюка ввіймали досить швидко й етапували назад до Кам'янця-Подільського, але вже у місцеву фортецю, яка в той час слугувала в'язницею. Устим втікає з-під варти і знову повертається до рідного села. Тут бунтар привселюдно карає пана Пігловського батогом, а все його майно роздає. Навколишні пани шоковані, вони й не здогадуються, що невдовзі станеться ще понад тисяча нападів на їхні маєтки.

Вже наступного року Кармалюка ловлять і засуджують до смерті, однак у тогочасній Росії смертні вироки не виконувалися. Позбавлення життя в'язням замінювали батоженням і довічною каторгою.

Хтось підрахував, що спина Кармалюка витримала чотири тисячі ударів шпіцрутенами, 227 ударів батогом, його тричі таврували як небезпечного злочинця. Він побував у тюрмах Росії, України, Білорусії. Втікаючи із заслання, пішки пройшов 15 тисяч кілометрів. Факти, достойні книги рекордів.

Устим Кармалюк двічі йшов пішки із Сибіру до рідного села. Дорогу долав за рік. Він утікав із в'язниць, із яких утекти не вдавалося нікому. У тому числі із знаменитої й неприступної Кам'янець-Подільської фортеці. Папську вежу, в якій він відбував покарання, досі називають Кармалюковою. Устим навіть спромігся організувати масові втечі, будучи закованим у кайдани, які виїдали м'ясо на руках і ногах аж до кісток. На волі йому допомагали спільники. Про його винахідливість, витривалість і силу духу ходять легенди. Одного разу Кармалюк втік від спеціально організованої для нього варти у 60 чоловік, назвав себе іншим іменем і навіть спокійно витримав очну ставку із сім'єю. Він завжди виходив із усіх безвихідних ситуацій. Щоб і далі нападати, палити, ділити майно.

Розмах селянської війни під проводом Кармалюка невдовзі став таким, що подіями на Поділлі зацікавився сам цар Микола I. Аби спіймати бунтівного кріпака, було залучено понад три тисячі солдатів та жандармів. «Кулі й тюремні ґрати для нього ніщо, заслання до Сибіру – приємна прогулянка. Він передбачливий, як дезертир, і хитрий, як селянин-українець», – писав один із тих, хто очолював пошуки Кармалюка.

Устим Кармалюк, крім української, добре володів російською, молдовською, польською, татарською і єврейською мовами. Він мав чудову пам'ять.

Народ шанував його і любив. Особливо бідні, яких він не чіпав, а навпаки, роздавав їм те, що в багатих забирав. Вони берегли свого героя, хоч шляхта завжди називала його розбійником. Селяни поважали і любили красивого і сильного чоловіка. Із розповідей старожилів дізнаємось, що Кармалюк був бажаним гостем у кожному домі. І не одна дівчина споглядала на нього залюбки.

У навколишніх селах і по цей час побутують пісні про Кармалюка. Одна з них записана автором у сусідньому селі Біляни Могилів-Подільського району зі слів сліпої Докії:

В мене принада – то сама молода.

Як ся ти звеш? – Магдалиною.

Де твоя хата? – за долиною,

Сніпками вишта, соломою вкрита.

Прийди серденько, хоч і буду бита!...

Та знаю за кого – за Кармалюка молодого.

Широко висвітлив життєвий шлях подільського бунтаря з Головчинець наш земляк, відомий польський учений, історик Йосип Ролле, який родом із хутора Генріховка (тепер село Роля, що знаходиться на території Гибалівської сільради). Він написав і видав книгу під назвою «Про Кармалюка».

В одному з розділів великий учений доступно і правдиво відобразив епізод нападу грабіжників на відставного офіцера російської армії, полковника з литовського корпусу Гілярія Дембицького.

5 листопада 1833 року він поспішав фургоном до своїх братів, поміщика села Івашківці Луки Дембицького та Конатківського поміщика Юзефа Дембицького. Галузинська корчма, названа «Вигодою», знаходилась по тракту від Летичева, через Бар до Шаргорода. Розмістилася вона за селом серед густого лісу. Велика, зі всіма зручностями, вона приймала багатьох приїжджих. В ній і зупинився на нічліг полковник Г. Дембицький зі своєю сім'єю – дружиною і трьома дітьми.

Вночі на корчму раптово напали озброєні грабіжники. У полковника було атлетичного складу тіло і він боронив себе і свою сім'ю:

– Беріть все, але життя вам не віддам! Буду захищати себе і своє сімейство до останнього, – крикнув Дембицький.

– Побачимо, – відізвались грабіжники.

Двоє оточили полковника, а решта розбивали ящики, сундуки, забирали що найцінніше: гроші, цінні папери, ордени, дорогі речі.

Полковник одержав 9 ран пікою, із яких одна в голову, друга в ліву руку. Але і сам полковник давав здачі нападникам.

Закінчилось все тим, що Дембицький із роздягнутою дружиною втекли через вікно у ліс. Там він заховав дружину у дуплі дерева, а сам швидко подався в Галузинці до хати економа. Той поспішив з людьми на допомогу, але корчма вже горіла. Майже одночасно туди прибув отаман Кармалюк.

Слідством пізніше було встановлено, що полковник залишився живим тільки завдяки раптовій появі Кармалюка, який був розгніваний діями його хлопців. Але почувши, що з села прибули підводи з людьми, грабіжники забрали все майно та гроші й втекли. (До відома читача: За всі понад 20 років бунтарства Кармалюк особисто не скоїв жодного вбивства. – А. Н.).

Ця подія відбулася так швидко, що діти Дембицького, за якими наглядала няня, навіть не пробудилися. Єврей-їздовий заховався під жолобом і спокійно дивився, як грабіжники виводили його коней... При цьому погромі у Г. Дембицького забрали і здоров'я, і гроші. Відомо, що у нього було з собою речей та грошей на суму понад 40 тисяч злотих.

Зразу ж була створена урядова комісія, яка займалася цими розбійниками. Галузинська комісія розпочала свою роботу в 1833-му році, а закінчила в 1839-му.

Лише через 2 роки, у вересневу ніч 1835-го, в погоні за грабіжниками було спіймано 14 спільників Кармалюка. Але сам отаман був невловимий.

Слідством було притягнуто до суду 144 чоловіки і 2650 підозрюваних, а також декілька тисяч свідків. Списано 2778 аркушів паперу, виявлено понад 20 вбивств, що скоїли спільники Кармалюка, а також більше тисячі крадіжок великих розмірів.

А тим часом від рук повстанців палали маєтки в селах від Деражні аж до Могилева. Неспокійно стало панам у селах: Комарівці, Іванівці, Маньківці, Красносілка, Медянівські хутори, Гармаки, Чемериси, Ходаки, Митки, Кошаринці, Шершні, Попівці, Ялтушків, Лучинець та в багатьох інших.

Лиш зрадницька дія 10 жовтня 1835 року коханки Кармалюка з села Шляхові Коричинці, що біля Деражні – Уляни Процької – вирішила долю народного месника. У темних сінях її хати зрадницьким пострілом у скроню закінчилося нелегке життя бунтівника. Шляхтич Рудковський за це вбивство одержав царську нагороду – золотого персня з царською короною.

Вирішено було мертве тіло розбійника показувати по сусідніх селах повіту. Селяни приходили подивитись на покійника. По-різному толкували вони. Але ні радості, ні печалі не чути було між ними.

Кармалюка поховали в м. Летичеві поза цвинтарем, без участі священника, без хреста, навіть без труни.

За возом, в якому лежало тіло, йшла озброєна варта. Могилу закопали арештанти. Звичайно, тих, що плачуть на похоронах, не було...

Рейди легендарного ватажка повстанських рухів Устима Кармалюка на Поділлі обминули Лозову. Але село добре пам'ятає про його походи у навколишніх селах. Село і досі оспівує свого героя. Пісню «За Сибіром сонце сходить» співають не тільки у нас на Поділлі, де діяв Кармалюк, а й по всій Україні.

*За Сибіром сонце сходить,
Хлопці не зівайте.
Ви на мене, Кармалюка,*

*Всю надію майте.
Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
Та все ж не на волі.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу.
Як згадаю про їх муки –
Сам гірко заплачу.*

Після смерті Кармалюка край наш не скорився перед гнобителями. Ще довго не переставали діяти то тут, то там загони повстанців.

Список використаних джерел

1. Нагребецький А. Кармалюк – національний герой Поділля. *Нагребецький А. Н. Сторінки історії Пеньківки Мурафської (1717–2017 рр.)*. Вінниця, 2017. С. 85–90 : іл.
2. Нагребецький А. «За Сибіром сонце сходить...». *Нагребецький А. Н. Лозова – моя річка і рідне село*. Вінниця, 2025. С. 105–113 : іл.

Образ Кармалюка в культурному просторі Вінниччини

УДК 7:94(477.43/.44)»18»(092)

Образ Устима Кармалюка у мистецтві: візуальні, сценічні та музичні репрезентації в контексті культурної пам'яті

Тетяна Джуринська,
головний бібліотекар
відділу художньої культури та мистецтв
ВОУНБ ім. В. Отамановського

У статті досліджується образ Устима Кармалюка у мистецтві XIX–XXI ст. як багатовимірний культурний феномен, сформований на перетині історії, ідеології та художньої інтерпретації. Основну увагу зосереджено на візуальних (живопис, скульптура), сценічних (театр), кінематографічних та музичних репрезентаціях образу без залучення фольклорних і художньо-літературних джерел. Проаналізовано процес формування іконографічного канону, його трансформації в різні історичні періоди, а також сучасні тенденції переосмислення образу в культурному просторі. Доведено, що мистецтво не лише відтворює історичну постать, а активно конструює її символічне значення, формуючи колективну пам'ять.

Ключові слова: Устим Кармалюк, культурна пам'ять, українське мистецтво, іконографія, театр, кінематограф, музика, символ, репрезентація.

The article explores the image of Ustym Karmaliuk in the art of the 19th–21st centuries. as a multidimensional cultural phenomenon formed at the intersection of history, ideology and artistic interpretation. The main attention is focused on visual (painting, sculpture), stage (theater), cinematic and musical representations of the image without involving folklore and artistic and literary sources. The process of forming the iconographic canon, its transformation in different historical periods, as well as modern trends in rethinking the image in the cultural space are analyzed. It is proved that art not only reproduces a historical figure, but also actively constructs its symbolic meaning, forming collective memory.

Keywords: Ustym Karmaliuk, cultural memory, Ukrainian art, iconography, theater, cinema, music, symbol, representation.

Проблема репрезентації історичних постатей у мистецтві є однією з ключових у сучасних гуманітарних дослідженнях, оскільки вона безпосередньо пов'язана з формуванням

культурної пам'яті та національної ідентичності. Особливої актуальності вона набуває у випадках, коли історична постать має обмежену джерельну базу, але водночас активно функціонує у мистецькому просторі [10].

Саме такою є постать Устима Кармалюка. Відсутність вірогідних прижиттєвих зображень спричинила формування його образу переважно засобами мистецтва, що призвело до появи канонічного, але умовного візуального типу [28]. Це створює підґрунтя для дослідження того, яким чином різні види мистецтва – живопис, скульптура, театр, кінематограф і музика – не лише репрезентують, а й конструюють образ історичної особи.

Значення цієї проблеми полягає в тому, що аналіз образу Кармалюка дозволяє виявити загальні механізми взаємодії мистецтва та історії, а також простежити процес трансформації конкретної історичної постаті у символічний культурний архетип [24].

Однак, як і будь-яка легендарна постать, образ Кармалюка в мистецтві зазнавав численних трансформацій, віддзеркалюючи не лише історичні події, а й соціально-політичні запити свого часу. Перетворений на міфічного героя, якого, за народними переказами, не брали кулі, або який умів перетворюватися на тварин, він став об'єктом як героїзації, так і деконструкції [28]. Дослідження Лідії Романенко «Устим Кармалюк як історична постать в українській літературі та фольклорі» (2008), а також її спільна з Оленою Євмененко робота «Сучасні рецепції постаті Устима Кармалюка в українській літературі» (2014) акцентують на тому, що «літературна кармалюкіана має своє специфічне завдання – виформовувати національну свідомість, примножувати й розвивати історичний духовний досвід етносу, передавати моральні уроки прийдешнім поколінням». Цей принцип можна екстраполювати і на інші види мистецтва, адже кожна нова інтерпретація образу Кармалюка була не

лише відображенням минулого, а й активним інструментом формування сучасної національної ідентичності.

Дослідження з історії культури та мистецтва ХХ–ХХІ століть звертають увагу на роль візуальних практик у формуванні колективної пам'яті [3, с. 35]. Водночас питання комплексного аналізу образу Кармалюка саме в різних видах мистецтва (без опори на фольклор і художню літературу) залишається недостатньо розробленим.

Окремі аспекти представлені в каталогах художніх виставок, музейних матеріалах Поділля, а також у дослідженнях з історії українського кінематографа. Проте відсутній узагальнений підхід, що поєднує аналіз живопису, скульптури, театру, кіно та музики як єдиної системи репрезентації образу.

Особливість образу Устима Кармалюка полягає в тому, що він формувався не через безперервну традицію документального відтворення, а навпаки – в умовах браку вірогідних візуальних джерел [28]. Відсутність автентичного портретного канону створила унікальну ситуацію: мистецтво не відтворювало образ, а фактично створювало його. У цьому сенсі Кармалюк є не лише історичною постаттю, а й продуктом культурної уяви.

Сучасна гуманітаристика дедалі частіше звертається до проблеми культурної пам'яті як процесу, у якому мистецтво відіграє ключову роль. Образ Кармалюка дозволяє простежити, як різні види мистецтва – живопис, скульптура, театр, кіно та музика – не просто репрезентують історію, а конструюють її, створюючи нові смисли і нові інтерпретації.

Історичний Кармалюк діяв у першій половині ХІХ століття в умовах соціального напруження, характерного для тогочасного Поділля. Його діяльність, пов'язана з організацією повстанських загонів і боротьбою проти соціального гноблення, створила основу для формування образу, який легко піддавався символічному осмисленню.

Проте мистецтво не є дзеркалом історії. Воно працює за принципом відбору і трансформації. З усієї множини фактів вибираються ті, що відповідають естетичним та ідеологічним потребам епохи. У випадку Кармалюка це насамперед мотив боротьби, харизматичне лідерство і драматизм життєвого шляху. Ці риси мають універсальний характер і дозволяють вписати образ у ширший контекст світової культури. Саме тому Кармалюк часто сприймається не лише як історична особа, а як тип героя – людини, що кидає виклик системі.

Однією з найбільш парадоксальних рис образу Кармалюка є те, що він має чітко впізнавану візуальну форму, попри відсутність вірогідних портретів. Це означає, що ми маємо справу не з реконструкцією, а з конструюванням образу.

Художники створювали цей образ, спираючись не на конкретну зовнішність, а на уявлення про те, яким «повинен» бути герой. У результаті сформувався канон, який включає: сильну постать, рішучий погляд, динамічну позу і традиційний одяг. Цей канон є настільки стійким, що навіть сучасні інтерпретації, які намагаються його деконструвати, все одно змушені з ним взаємодіяти. Таким чином, відсутність оригіналу не послабила образ, а навпаки – зробила його більш універсальним і гнучким.

У живописі образ Кармалюка отримав найбільш завершене втілення. Особливо це стосується ХХ століття, коли художники працювали в межах соціалістичного реалізму [12, с. 166]. Ілюстрації Івана Сидоровича Їжакевича (український живописець, графік) відіграли важливу роль у популяризації історичних образів. У його роботах Кармалюк постає як узагальнений народний герой, позбавлений індивідуальних суперечностей, а вплив Миколи Семеновича Самокиша (художник-баталіст, графік) відчутний у динамічних сценах боротьби, де акцент робиться на русі, напрузі

та драматизмі. Ці сцени не стільки відтворюють конкретні події, скільки створюють відчуття постійного конфлікту.

Цікаво, що у більшості живописних творів Кармалюк зображується в момент дії. Так, Антон Іванович Монастирський, один з найстаріших художників-реалістів зобразив Устима Кармалюка в оточенні його однодумців у картині «У таборі Кармалюка» [12, с. 166].

Ось, приміром, дослідники вже друге століття поспіль сперечаються, яким саме був Устим Кармалюк – подільський народний месник, якого сучасники дедалі частіше називають модним слівцем «рекетир» або вважають бандитом? Якби був його портрет, то психологи могли б за ним провести дослідження і розпочати дискусію: чи здатна така людина скоїти злочин?

Але ж портрет є: полотно Василя Тропініна «Українець середніх років». Упродовж тривалого часу вважалося, що саме Устима зобразив відомий російський художник. Нині це твердження ставлять під сумнів [7]. Коли саме Тропінін потрапив на Поділля? Народився він у селі Карпово Новгородської губернії. Був кріпаком графа Моркова, за його наказом навчався кондитерської справи в Петербурзі. Водночас відвідував також безплатні уроки малювання в Академії мистецтв, а з 1799 року навчався там як «сторонній учень». 3 вересня 1804-го приїхав у графські володіння в Україну – в село Кукавка (нині Могилів-Подільського району на Вінниччині). Після другого поділу Польщі (1793 рік) Поділля увійшло до складу Росії. Російським вельможам та урядовцям щедро роздавали землі – королівщину, староства, конфісковані маєтки. До подільського періоду творчості Тропініна належить картина «Весілля в селі Кукавці», декілька портретів українських селян. Художник спроектував і розписав тамтешню церкву. Виконуючи примхи своїх панів, Тропінін приїздив у Кам'янець, де займався малярством. У 1818 році він потрапив до фортеці, яка на той час правила

за тюрму, і де було ув'язнено «розбійника» Кармелюка. Можливо, митець створив саме його портрет. Принаймні так вважав видатний український історик мистецтва Кость Широцький. Нині цей твір Тропініна під назвою «Українець середніх років» зберігається в Київському державному музеї українського мистецтва, другий варіант – у Нижньотагільському музеї образотворчого мистецтва.

Версію Широцького підтримав художник-графік Володимир Миколайович Гагенмейстер, який у 1916–1933 роках керував Кам'янець-Подільською художньо-промисловою школою, а у 1924-му створив літографію «Устим Кармелюк» за мотивами Тропінінового «Українця середніх років». Портрет увійшов до всіх українських енциклопедій і підручників як портрет Кармалюка.

Цікавим є факт, що лауреат Державної премії ім. Шевченка, народний художник УРСР професор Олександр Михайлович Лопухов на виставці, приуроченій до 1500-річчя Києва (1982), презентував свою картину «Устим Кармалюк» та прижиттєві зображення двох Устимових правнуків – К. Т. Кармалюка і В. Ю. Кармалюка. А ще над серією художніх полотен про славного лицаря працювали луцький художник, уродженець Поділля П. К. Семзюк і тернопільський самодіяльний митець В. В. Лупійчук.

Монументальне мистецтво, зокрема скульптура, є одним із найпотужніших засобів увічнення пам'яті про видатних особистостей та події [19]. Образ Устима Кармалюка, як народного героя, знайшов своє відображення і в українській скульптурі. Пам'ятники Кармалюку встановлені в різних регіонах України, особливо на Поділлі, традиційно пов'язаному з його діяльністю [1].

Перші монументи Кармалюку почали з'являтися у радянський період, коли його образ був активно використаний для пропаганди радянської ідеології. Скульптури тих часів здебільшого зображували Кармалюка як сильного, рішучого чоловіка, в динамічній позі, з піднятою рукою або

зі зброєю, що символізувало його боротьбу проти гнобителів. Ці пам'ятники були виконані у стилі соціалістичного реалізму, а їх метою було увічнити пам'ять про «народного месника» як символ класової боротьби, підкреслюючи його роль у революційному русі.

Пам'ятник «Устим Кармалюк» (1964) у Летичеві (Хмельницька обл.). Встановлений на місці поховання, зображує героя в повний зріст, підкреслюючи його силу та непохитність. Автор – Іван Макарович Гончар – український, радянський скульптор, графік, маляр, фольклорист, етнограф, колекціонер. Бронзова скульптура Устима Кармалюка висотою 4,5 м який стоїть босоніж на гранітній брилі сірого кольору висотою 1,3 м, могутні руки його рвуть залізний ланцюг.

Одним із найвідоміших пам'ятників Кармалюку є монумент у його рідному селі Головчинці, нині с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області.

У 1974 р. за ініціативою жителів селища та на замовлення селищної Ради споруджено пам'ятник, виготовлений Київським ХВО «Художник» (автори: Зноба Валентин Іванович – український скульптор, народний художник України, академік Академії мистецтв України, архітектор – Шмұльсон Ізраїль Лазаревич). Також пам'ятники йому встановлені в деяких інших населених пунктах, пов'язаних з його діяльністю. Ці скульптури не лише увічнюють пам'ять про Кармалюка, а й стають важливими культурними об'єктами, що привертають увагу туристів та дослідників. Вони відіграють значну роль у формуванні локальної та національної пам'яті, нагадуючи про бунтарський дух українського народу та його прагнення до свободи. Скульптури слугують візуальним підтвердженням його місця в українській історії та культурі.

Після здобуття Україною незалежності, ставлення до Кармалюка дещо змінилося. Він почав сприйматися не лише як соціальний бунтар, а й як борець за українську

національну ідентичність та свободу від імперського гніту. Нові пам'ятники, встановлені в пострадянський період, часто відходять від суворой ідеологізованості та прагнуть глибше розкрити багатогранність його особистості. Деякі з них можуть бути більш символічними, менш реалістичними, з елементами етнічного колориту або фольклорних мотивів.

Марка «Устим Кармалюк». У 2017 році Укрпошта провела спецгашення до 230-річчя від дня народження Устима Кармалюка, що включало графічне зображення, яка використовується в мистецьких інтерпретаціях [8].

Кінематограф, як найбільш масовий вид мистецтва ХХ століття, відіграв ключову роль у популяризації та міфологізації образу Устима Кармалюка [18]. Завдяки кіно, історія народного месника стала доступною широким верствам населення, формуючи їхнє сприйняття цього героя.

Однією з перших і найважливіших кіноінтерпретацій стала німа стрічка «Кармелюк» (1931) [18]. Зняв її на кіностудії «Українфільм», на базі Одеської та частково Київської кінофабрик, український режисер та сценарист Фавст Львович Лопатинський, соратник і друг Леся Курбаса. Стрічка Лопатинського є класичним прикладом пригодницького фільму – з погонями, стрільбою й перевдяганнями. Головну роль зіграв Степан Васильович Шагайда. Він постає в дещо незвичному для себе екранному образі: без вусів, високий, із гордою поставою, розумний, кмітливий і здатний на вигадки. Наприклад, виймає кулі з пістолів панів, тож їхні постріли не шкодять йому. Так у стрічці подали легенду, що Кармалюка «кулі не брали». Варта уваги й майстерна операторська робота Олександра Калюжного, якого вважали одним із найкращих операторів українського кіно 1930-х. Багато епізодів зняті в русі чи просто ручною камерою, що посилює динаміку й повністю відповідає жанру. Багато хто із шанувальників кіно згадає хрестоматійні кадри «обертання бері», зняті оператором

Сергієм Урусевським у фільмі «Летять журавлі» (1957) Михайла Калатозова. Однак виявляється, що Олександр Калюжний майстерно застосовував схожі методи за два десятиліття до того. Загибель Кармалюка у фільмі не показують, у фіналі горить маєток, кармелюківці скачуть на конях, напис на екрані повідомляє: «І довго ще палали на Поділлі українські, російські й польські поміщицькі гнізда». Стрічку Лопатинського сприйняли загально добре, хоча прозвучало й чимало критичних відгуків за, мовляв, недостатній «класовий підхід».

Про популярність фільму серед глядачів свідчить той факт, що в 1935-му його знову випустили в оновленому варіанті, озвученому композитором Борисом Лятошинським, й уже із назвою «Кармалюк». Цей фільм, створений у період «українського відродження», намагався відобразити героїчний образ Кармалюка, підкреслюючи його бунтарський дух та боротьбу за соціальну справедливість. Він став важливим кроком у формуванні кінематографічного образу народного героя.

У радянський період, коли кінематограф був потужним інструментом ідеологічної пропаганди, образ Кармалюка трактувався відповідно до офіційної лінії партії. Найвизначнішим у цьому плані став художній фільм «Кармалюк» (1938) режисера та сценариста Георгія Миколайовича Тасіна, створений на Одеській кіностудії. Роль Кармелюка виконав Олександр Хвиля. У картині зіграли знані актори: Наталя Ужвій, Гнат Юра, Євген Пономаренко, Дмитро Мілютенко [18]. Пояснити потребу нового фільму почасти можна появою звукового обладнання, що давало змогу цілком використати діалоги. Щоправда, багато кінотеатрів тоді не мали повноцінної звукової апаратури, тож студії аж до 1941-го паралельно випускали німі та звукові варіанти тих самих стрічок. Але, ймовірно, була і значно вагоміша причина: Фавста Лопатинського заарештували й розстріляли в 1937 році, оператора Олександра Калюжного

і виконавця головної ролі Степана Шагайду – за рік після того, а картину, очевидно, зняли з прокату.

Загалом концепція подій початку XIX століття на Поділлі, як і образ головного героя, у стрічці 1938-го суттєвих змін не зазнали, але глядачам запропонували інший жанр – історичну драму, в якій Устим Кармалюк не тільки бореться з панами проти поневолення, а й уже фактично проводить «роз’яснювальну роботу» серед селян. До того ж у картині з’явилися й деталі його особистого життя. Як і в стрічці Лопатинського, початкові титри майже тими самими словами одразу пропонують ключ для сприйняття подій і образу головного героя, щоправда, цікава деталь – серед гнобителів на першому місці вже польські пани. Нині це можна сприйняти ще і як внесок у формування суспільної думки всенародного схвалення майбутнього вторгнення радянських військ на територію Польщі, що відбулося вже за рік.

Після Другої світової війни, а особливо у період «відлиги» та подальшої стагнації, нових масштабних кінопроектів про Кармалюка не з’являлося. Однак його образ продовжував жити у короткометражних фільмах, документальних стрічках та телевізійних програмах, що розповідали про історію України.

Через п’ятдесят п’ять років після виходу першої картини на Кіностудії ім. О. Довженка режисер Григорій Романович Кохан зняв чотирисерійний телевізійний фільм «Кармалюк» (1985–1986), де головну роль зіграв Іван Гаврилюк [16, с. 22]. У картині так само йдеться про несправедливість українського і польського панства, визискування і гноблення селян, а також супротив, що його очолив легендарний народний ватажок. Кармалюк у виконанні Івана Гаврилюка також харизматичний, сміливий і сильний та із загостреним почуттям справедливості. Формат телевізійного фільму дав змогу більше розповісти про його життя, наділити

новими рисами, підкреслити освіченість Кармалюка: він знає кілька мов, а також читав в оригіналі Вольтера й Дідро. Загалом головний герой постає ще більш ліричним і романтизованим, особливо в стосунках із родиною та дружиною, яку зіграла Наталя Сумська. У картині також з'явилися Борислав Брондуков, Олександр Балуєв, Людмила Сосюра, Ромуальдас Раманаускас, Людмила Єфименко, Раїса Недашківська, Всеволод Шиловський, Костянтин Степанков та інші українські й російські актори [18, с. 7].

Сучасний український кінематограф, що переживає період відродження, має потенціал для створення нових, свіжих інтерпретацій образу Кармалюка. На прикладі інших історичних постатей, таких як Довбуш, ми бачимо, що є запит на переосмислення національних героїв з урахуванням сучасних наративів, національного контексту та пошуків ідентичності.

Образ Устима Кармалюка – однієї з найяскравіших постатей українського народного спротиву першої половини XIX століття – посідає особливе місце в музичній культурі, зокрема в оперній творчості українських композиторів. Його постать, оповита романтично-героїчним ореолом, стала основою для інтерпретацій, що поєднують історичну вірогідність із фольклорною міфологізацією. У цьому контексті особливого значення набуває осмислення образу Кармалюка в операх Володимира Яковича Йориша (український композитор і диригент), Валентина Григоровича Костенка (український оперний композитор, музикознавець, музичний критик) та Кирила Григоровича Стеценка (український композитор, хоровий диригент), а також проблема авторства пісні «За Сибіром сонце сходить», традиційно пов'язаної з іменем Тимка Падури (українсько-польський поет, композитор та торбаніст).

Особливу стилістичну своєрідність демонструє інтерпретація образу Кармалюка в опері «Кармелюк»

(1905–1911) Кирила Григоровича Стеценка – українського композитора, хорового диригента. Тут простежується виразна фольклорна основа, що виявляється як у мелодиці, так і в драматургії твору. Кармалюк у Стеценка – це насамперед народний герой, носій морального ідеалу, чия діяльність осмислюється крізь призму християнської етики та традиційної селянської культури. Важливу роль відіграє інтонаційна близькість до народних пісень, що створює ефект автентичності й водночас підсилює емоційний вплив образу. В оперній спадщині зазначених композиторів образ Устима Кармалюка постає як синтез історичної особистості та народного месника, що втілює ідеали соціальної справедливості й національного визволення [22].

У опері «Кармалюк» Володимира Яковича Йориша (1929) акцент зроблено на психологічній глибині персонажа: Кармалюк постає не лише як харизматичний ватажок, але й як людина складної внутрішньої драми, розірвана між особистими почуттями та обов'язком перед народом. Композитор активно використовує лейтмотивну техніку, де музичні теми героя трансформуються залежно від драматичних обставин, що підкреслює еволюцію його характеру.

Натомість у опері «Кармалюк» (1930) Валентина Григоровича Костенка домінує епічний підхід до інтерпретації образу. Його Кармалюк – передусім символ народного руху, колективного протесту проти соціального гніту. Музична мова тут тяжіє до широких хорових сцен, у яких індивідуальність героя розчиняється в масовій дії. Такий підхід відсилає до традицій національної оперної школи, де хор виступає носієм «голосу народу», а центральний персонаж – його репрезентантом.

У 1982 році викладач Віницького музучилища імені Леонтовича, талановитий вихованець Київської консерваторії О. О. Ганжа, працював над оперою «Кармалюк

і подоляночки». Також можна зауважити, що в цей час оперу про Кармалюка та його чуваських друзів-повстанців писали в Чебоксарах. Про це пише тамтешній письменник М. М. Юхима – автор лібрето до опери. А Борис Михайлович Буєвський – член спілки композиторів України – відвідавши могилу Устима Кармалюка, створив однойменний балет [1, с. 77].

У цьому контексті особливого значення набуває пісня «За Сибіром сонце сходить», яка стала невіддільною частиною кармелюківського міфу [24]. Пісня, що від самого початку мала назву «Повернувся я з Сибіру» та належала до жанру думи, могла бути написана між 1826–1830 роками. Традиційно її авторство приписується Тимку Падурі – польсько-українському поетові, що народився на Поділлі, представнику романтичної течії, чия творчість тісно пов’язана з українським фольклором та історичною тематикою. Водночас у науковому дискурсі існують різні підходи до цього питання. Деякі дослідники вважають, що Падура лише літературно опрацював уже наявний народний матеріал, тоді як інші наполягають на його авторстві як цілісного твору. Враховуючи час і обставини написання пісні (польське повстання 1830 рр.), можна припустити, що вона створювалась з певною агітаційною метою: схилити українське селянство до спільної боротьби з поляками проти російського самодержавства.

Аналіз текстово-музичної структури пісні свідчить про її гібридний характер: з одного боку, вона містить ознаки індивідуального авторського стилю (зокрема, чітку композиційну організацію та образну систему), а з іншого – глибоко вкорінена в народнопісенній традиції. Саме ця подвійність сприяла її широкому побутуванню та варіативності, що, своєю чергою, ускладнює однозначне визначення авторства.

Слід зазначити, що образ Устима Кармалюка в операх українських композиторів постає як багатовимірний культурний феномен, у якому поєднуються історична реальність, фольклорна традиція та авторська інтерпретація. Різні композиторські підходи – від психологізації до епізації та фольклоризації – відображають не лише індивідуальні стильові особливості митців, але й ширші тенденції розвитку українського музичного театру.

Варто сказати, що до записів про Кармалюка, зроблених в першій половині 19 ст., крім вищезазначеної пісні, відноситься всього один твір. Це записана рукою Петра Чуйкевича в одному з альбомів Шевченка пісня «Ой, Кармалюче, по світу ходиш...», яку за змістом, формою, мелодією (а це знову мазурковий ритм) важко віднести до народних. На це вказує й те, що Шевченко зробив у тексті Чуйкевича багато суттєвих поправок. Отже, і Шевченко мимоволі приклав руку до творення літературної кармалюкіани [10].

Театр, як живе мистецтво, завжди був чутливим до запитів суспільства, і образ Устима Кармалюка не міг залишити його байдужим [28]. Перші театральні спроби осмислення життєпису «останнього гайдамаки» сягають XIX століття. Вже тоді формувалася традиція кармалюкіани в драматичних творах, де головний герой виступав як захисник скривджених і пригноблених [25].

Класичною театальною інтерпретацією, що витримала випробування часом, є драма Михайла Петровича Старицького «Кармалюк» (1903) [28]. Це твір, що поєднує історичний фактаж із романтичною героїзацією, зображуючи Кармалюка як шляхетного борця за волю народу. Його образ на сцені, втілений видатними акторами, ставав символом непереможності духу українців. Драма Старицького неодноразово ставилася на провідних театральних сценах України, впливаючи на сприйняття

Кармалюка кількома поколіннями глядачів. Театральні рецензії та дослідження Лідії Романенко підтверджують, що «драматургічна інтерпретація народного спротиву» була важливою частиною формування кармелюкіани [25].

У радянський період театральні постановки про Кармалюка продовжували традицію героїзації, але вже з виразним акцентом на його ролі як пролетарського революціонера та борця проти експлуатації. Режисери та актори прагнули підкреслити його класову свідомість та непримиренність до панства, адаптуючи образ до ідеологічних вимог часу. Вистави цього періоду часто мали масовий характер, із великою кількістю акторів, хорів та масштабними декораціями, що підкреслювали епічність боротьби.

Вагомим сценічним втіленням кармелюківської тематики у 1970 році стала вистава «За Сибіром сонце сходить» у Київському національному академічному драматичному театрі імені Івана Франка, здійснена за п'єсою Володимира Зарудного [15, с.8]. Це був режисерський дебют народного артиста УРСР В. Івченка та художника С. Каштелянчука. Музику до спектаклю написав композитор Георгій Майборода, а роль Кармалюка грав народний артист республіки С. Олексенко, задіяні у постановці народні артисти Б. Ступка, В. Дашенко, С. Станкевич та інші. У цій постановці образ Устима Кармалюка інтерпретується в руслі історико-романтичної драми з виразним акцентом на соціально-визвольній проблематиці. Драматургія вистави спирається на поєднання документально-історичних мотивів із елементами фольклорної поетики, зокрема через активне залучення пісенного матеріалу, що виконує не лише ілюстративну, а й смислотворчу функцію. Назва твору апелює до відомої пісні, яка виступає символічним лейтмотивом дії, підкреслюючи ідею незнищенності народного спротиву. Сценічне вирішення характеризується

контрастним зіставленням масових сцен і камерних епізодів, у яких розкривається внутрішній світ героя, однак загалом Кармелюк постає передусім як репрезентант колективної волі народу. Таким чином, вистава актуалізує традиційний героїчний наратив, водночас інтегруючи його в контекст сучасного театрального осмислення історичної пам'яті.

Сучасний український театр, звільнившись від ідеологічного тиску, пропонує нові, часто несподівані інтерпретації образу Кармалюка. Режисери експериментують з формою, жанром та змістом, прагнучи розкрити глибинні психологічні аспекти його особистості, а також порушувати універсальні питання справедливості, свободи та людського вибору. Наприклад, можуть з'являтися вистави, що поєднують елементи фольклору, модерну та постмодерну, представляючи Кармалюка не лише як історичного персонажа, а й як архетип, вічний символ опору. Дослідження Л. В. Романенко та О. В. Євмененко зосереджується на «сучасних рецепціях постаті Устима Кармалюка в українській літературі», зокрема, згадуючи твори «Облога Кармалюка» Олександра Гижі та «Серце Кармалюка» Ігоря Лагунова, які також можуть знайти своє віддзеркалення у театральних постановках. Ці твори дозволяють театру переосмислювати його роль в утвердженні української державності та національної свідомості.

Феномен кармалюкіани, тобто сукупності творів мистецтва та фольклору, присвячених Устиму Кармалюку, є багатогранним об'єктом наукових досліджень [26]. Літературознавці, історики, фольклористи та мистецтвознавці активно вивчають, як образ Кармалюка конструювався, трансформовався та функціонував у різні історичні періоди.

Значний внесок у дослідження кармалюкіани зробила українська вчена Лідія Романенко, яка детально вивчала цю тему у своїй дисертації «Устим Кармалюк як історична постать в українській літературі та фольклорі» (2008). У цій праці вона аналізує джерела та суть діяльності Карма-

люка, його постать у фольклорній традиції та українську літературну кармалюкіану, звертаючи увагу на провідні тенденції художнього руху, епічні, драматичні та поетичні інтерпретації. Дисертація стала фундаментальним дослідженням, що заклало основу для подальшого вивчення теми.

Пізніше, у співавторстві з Оленою Євмененко, Лідія Романенко опублікувала статтю «Сучасні рецепції постаті Устима Кармалюка в українській літературі» (2014) [22], де проаналізувала осмислення образу Кармалюка в новітніх творах, таких як «Облога Кармалюка» Олександра Гижі, «Серце Кармалюка» Ігоря Лагунова та «Український супергерой славетний лицар Устим Кармалюк» Гліба Сітька. Ця стаття підкреслює актуальність теми для сучасного українського літературознавства та необхідність формування національної свідомості через переосмислення історичних постатей.

Наукові дослідження кармелюкіани дозволяють не лише систематизувати та аналізувати вже наявні твори, а й виявляти нові аспекти в інтерпретації образу Кармалюка. Вони допомагають зрозуміти, як мистецтво реагує на соціально-політичні зміни, як формуються національні міфи та героїчні наративи, і яку роль у цьому процесі відіграє образ «останнього гайдаки». Вивчення кармалюкіани є важливим для розуміння українського культурного коду та його еволюції впродовж століть.

У кожному виді мистецтва – образотворчому, театральному, кінематографічному та скульптурному – образ Кармалюка набував нових рис, віддзеркалюючи не лише історичний період, а й світогляд митців та запити суспільства [27]. Він сприяв формуванню національної свідомості, підтримував дух боротьби та нагадував про незламність українського народу. Наукові дослідження кармелюкіани допомагають систематизувати та осмислити цей багатий пласт культури, виявляючи його еволюцію та значення.

Історія Устима Кармалюка, втілена в численних художніх інтерпретаціях, продовжує надихати нові покоління митців, що свідчить про його невичерпний потенціал та актуальність як національного героя. Його образ залишається живим, адаптується до сучасних наративів і продовжує відігравати важливу роль у культурній пам'яті України, підтверджуючи, що легенди вмирають лише тоді, коли їх забувають [20]. А Устима Кармалюка пам'ятатимуть доти, доки існуватиме прагнення до свободи.

Список використаних джерел

1. 63.3(4УКР-4ВІН) Г 70 Горобець М. Їх пам'ятає Придністров'я : іст.-публіц. розповіді / М. Горобець. Вінниця : Вінниця, 1993. 120 с.

2. 9(С2)1 Г 95 Гуржій І. О. Народний герой Устим Кармалюк / І. О. Гуржій ; Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. Київ : Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1950. 24 с.

3. 63.3(4УКР-4ВІН) Л 64 Літописець краю рідного : літ.-мистец. краєзнавство: до 150-річчя від дня народж. М. М. Коцюбинського / за ред. Л. М. Юхнович. Вінниця : Вінницька обласна друкарня, 2014. 172 с.

4. 63.3(4УКР)5 О-76 Останній гайдамака : Легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка / укл. В. Вовкодав ; упоряд., ред, передм. А. М. Подолинний. Вінниця : Континент-ПРИМ, 2001. 160 с.

5. Барабан В., Метельський Є. Таємниця Кармалюкового портрета // Комс. плем'я. 1983. 13 січ.

6. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. URL: https://vstup.vnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2023/05/032_ПРОГРАМА_ФАХ_ІСТОРІЯ-ТА-АРХЕОЛОГІЯ_МАГІСТР.pdf (дата звернення: 06.04.2026)

7. Бугаєвич І. Пошук триває: Невідомі портрети У. Кармалюка // Над. Поділля. 1975. 6 серп.

8. Бугаєвич І. В. Образ Кармалюка в матеріалах філокартії // Матеріали другої Поділ. іст.-краєзн. конф. Львів, 1968. С. 206–208.

9. Гижа О. Облога Кармалюка. URL: https://catalog.library.dp.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 06.04.2026).

10. Дячок В. В. Історична постать Устима Кармалюка в українській діаспорній історіографії. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/5879/> (дата звернення: 06.04.2026).

11. Загадка портрета // Голос України. 2010. 19 листоп. URL: https://www.golos.com.ua/article/123108#google_vignette (дата звернення: 06.04.2026).

12. Збронцева Г. Незгасний талант: [Про творчість укр. худож. А. Манастирського, в т. ч. про картину «У таборі Кармалюка»] // Вітчизна. 1964. № 9. С. 166–167.

13. З когорти нескорених // Шкільна бібліотека. 2012. № 3. С. 14–15.

14. Іваневич В. С. Устим Кармалюк (до 200-річчя початку повстанського руху на Поділлі) [Електронний ресурс] / В. С. Іваневич, А. А. Трембіцький. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія : Історична та філологічна. 2013. Вип. 10. С. 42–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ioispn_2013_10_8 (дата звернення: 06.04.2026).

15. Козак С. На сцені – Устим Кармалюк: [Про виставу Київ, держ. акад. укр. драм. театру ім. І. Я. Франка «За Сибіром сонце сходить» за п'єсою В. Зарудного] // Сіл. вісті. 1981. 17 січ. С. 8.

16. Кохан Г. Кармалюк: [Реж.-постановщик, лауреат Гос. премії СССР о работе над многосерийным телефильмом] / Интервью взяла Е. Косничук ; фото С. Семашко // Телевидение. Радиовещание. 1985. № 9. С. 22–23.

17. Лагунов І. Серце Кармалюка. URL: https://catalog.library.dp.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 06.04.2026).

18. Михайлів В. Встрєте на екрані: [До завершення роботи над Телефільмом «Кармалюк»] // Літ. Україна. 1986. 3 лип. С. 7.

19. Народний месник : 235 років від дня народження Устима Кармалюка // Шкільна бібліотека. 2022. № 2 (лютий). С. 20–21.

20. Панаїда Л. Устим Кармалюк: історична особа та літературний герой // Гомін. 2022. 12 берез. URL: <http://gomin.gospmr.org/?p=13119> (дата звернення: 06.04.2026).

21. Рожнятовська, О. А. Український Робін Гуд : до 220-річчя від дня народження У. Я. Кармалюка (1787–1835) / О. А. Рожнятовська // Календар знаменних і пам'ятних дат. 2007. І квартал. С. 95–99.

22. Романенко Л. В. Сучасні рецепції постаті Устима Кармалюка в українській літературі. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?2_S21P03=FILA%3D&2_S21STR=Vmd_u_2014_10_15&C21COM=S&I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&S21CNR=20&S21FMT=ASP_meta&S21REF=10&S21STN=1&Z21ID (дата звернення: 06.04.2026).

23. Романенко Л. В. «У вирі історії»: образ Устима Кармалюка у сучасній україністиці. URL: <https://e-library.mu.edu.ua/cgi-bin/koха/оpас-detail.pl?biblionumber=2114385> (дата звернення: 06.04.2026).

24. Романенко Л. В. «У вирі історії»: образ Устима Кармалюка у сучасній україністиці (на матеріалі твору Б. Сушинського «Кармелюк: гнів і гордість України») [Електронний ресурс] / Л. В. Романенко. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філологія. 2015. Вип. 13. С. 52–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmd_u_2015_13_9 (дата звернення: 06.04.2026).

25. Старицький Михайло. Кармелюк // Твори : у 8 т. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009492> (дата звернення: 06.04.2024).

26. Тищенко В. І., Бугаєвич І. В. Невідомі портрети Устима Кармалюка // Нар. творчість та етнографія. 1976. № 4. С. 100–104.

27. Трембіцький А. В. Устим Кармелюк (до 200-річчя початку повстанського руху на Поділлі). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Trembitskyi_Andrii/Ustym_Karmeliuk_do_200-richchia_pochatku_povstanskoho_rukhu_na_Podilli/ (дата звернення: 06.04.2026).

28. Хто такий Устим Кармалюк, народний месник чи безжальний грабіжник: правда та міфи про останнього гайдамаку. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/730768-ustim-karmalyuk-realna-istoriya-geroya-narodnih-legend> (дата звернення: 06.04.2026).

Фольклорна репрезентація образу У. Кармалюка

УДК 94(477.43/.44):821.161.2-94

Кармелюкові джерела

Пилип Кислиця,
філолог, журналіст, краєзнавець, перекладач
м. Суми

У статті осмислено постать Устима Кармелюка як символу незламного духу українського народу завдяки поєднанню історичних фактів, народних легенд та дитячих спогадів автора. Автор розповідає про вплив образу народного героя на українську культуру, аналізує твори письменників і фольклорні джерела, зокрема походження пісні «За Сибіром сонце сходить». У центрі есею – ідея всенародної пам'яті про Кармелюка як борця за свободу, справедливість і людську гідність. Наголошується на необхідності берегти історичну правду, популяризувати героїчне минуле України та вшановувати національних героїв у літературі, театрі й мистецтві.

Ключові слова: Устим Кармелюк, Поділля, український народний герой, фольклор, історична пам'ять, народні легенди, визвольна боротьба, українська література, національна ідентичність.

The article interprets the figure of Ustym Karmeliuk as a symbol of the indomitable spirit of the Ukrainian people, combining historical facts, folk legends, and the author's childhood memories. The author examines the influence of this folk hero's image on Ukrainian culture, analyzing literary works and folklore sources, particularly the origin of the song "Beyond Siberia the Sun Rises." The essay centers on the idea of collective national memory of Karmeliuk as a fighter for freedom, justice,

and human dignity. Special emphasis is placed on the need to preserve historical truth, promote Ukraine's heroic past, and honor national heroes in literature, theater, and the arts.

Keywords: *Ustym Karmeliuk, Podillia, Ukrainian folk hero, folklore, historical memory, folk legends, liberation struggle, Ukrainian literature, national identity.*

Устим Кармелюк (1787–1835), український народний герой, видатний керівник боротьби селян Поділля проти кріпосництва в I пол. XIX ст. у 1830–35 рр., очолений Кармелюком антикріпосницький рух поширився на кілька повітів Поділля, Київщини, Молдови, Бессарабії. Двічі втікав із каторги в Сибіру, проявляючи незламний дух борця за свободу і гідність людини. Образ Кармелюка ушлявлено у фольклорі, у поезії, прозі та драматургії Яна Комарницького, Марка Вовчка, Михайла Старицького, Степана Васильченка, Василя Кучера, в поемі молодого київського поета Гліба Сітька «Український супергерой славетний лицар Кармелюк», В. Грищука «Дума про Устима» та ін. українських і зарубіжних письменників, істориків.

Є різночитання ймення Устима Якимовича Кармелюка – Кармель у народі, Кармалюк в автентичних документах, Юстин Кармелюк на Півдні Поділля, Кармаль, Кармал (у східних народів). Ми схилиємось до ймення Устим Кармелюк, оспіваного у піснях та легендах, у тих же класиків.

Геть із мулу якорі іржаві –
Нидіє на якорі душа!...
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.
Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе...

«Гей, нові Колумби й Магеллани». Василь Симоненко

Зростаючи на Поділлі, я ще змалку переймався оповідями та піснями про Устима Кармелюка, славного Лицаря нашого краю. Коли в хаті збиралася вся родина, то неодмінно лунало славнозвісне «За Сибіром сонце сходить...». Пізніше старша сестра Олена читала роман Василя Кучера «Устим Кармелюк» з ілюстраціями славного лицаря на тлі палаючого панського маєтку. А тато наш – року народження 1912, який сам казав, що скінчив «лиш два класи з коридором», цілком по-народному вірив, що Кармелюк був чарівник, «волошебник» (може, й од слова «волох»?), за його висловом, себто малював човна на тюремних мурах і впливав відтак на волю. Що одним порухом скидав із себе важкі кайдани, ланцюги, легко боров озброєних ворогів. Сестра Олена, вихована вже в радянській школі, палко сперечалася з ним, казала, що то вигадки, фантазії. Доходило між ними до гарячої сварки. Мені, малому, шкода було, що близькі мої так запекло сперечаються, і я наївно мріяв колись написати твір, де б легендарний Кармелюк сполучав історичні факти з народними легендами. Примирити моїх рідних, казку з правдою.

Пізніше я прочитав яскраву п'єсу Степана Васильченка, де якраз гарно поєднано реалізм із фантастикою, Устим Кармелюк не гине, а крилато відлітає у світ, закликаючи людей любити Правду, Волю, Красу буття... У цій же п'єсі С. Васильченка пісню про славного лицаря співає для самого Кармелюка ліберальний пан-народолоб Олізар. Звісно, ми спершу вірили, що сам славний отаман і склав цю пісню, бо відомо, що Бог поцілував його багато раз – був він і красень, і Поет, і Музика, і Герой звичайно. Гадали, що Олізара намалювала уява драматурга. Та Васильченко писав драму Кармелюка не лише з уяви та переказів, а й з документарію, часто бував у Вінниці, де жив і творив його брат Федір Панасенко, теж письменник із псевдо Ф. Темний. відродно згадувала Вінницю й дружина Васильченка Килина

Дубина-Панасенко. Васильченко ретельно студіював чимало документів та архівів Вінниці, Києва, загалом Поділля, Одещини, Херсонщини. Виявляється, автором славнозвісної пісні про Кармелюка був маловідомий поет із Савранщини (нині Одеська обл.), польський ксьондз Ян Комарницький, родом із Брацлавщини, який любив український фольклор, був сучасником подій звияжної діяльності Кармелюка і створив пісню про героя, викликавши незадоволення певних консервативних кіл. Хоч у тих краях була ціла українська школа польської передової літератури, ксьондз Ян Комарницький зазнав багатьох переслідувань за українофілство. Авторство пісні Яна Комарницького авторитетно підтверджують композитор Микола Лисенко, Олександр Русов, польські історики Петро Якси-Биковський, З. Мілковський, Л. Семенський, Ролле та ін. Наводимо первісний текст, дещо змінений у народнім варіанті – «За Сибіром сонце сходить», отже, Ян Комарницький (1784–1840):

Повернувся я з Сибіру
Та не маю долі –
Хоть, здається, не в кайданах,
Та все ж не на волі.
Слідять мене злії люде
День, час і годину –
Прийде туга до серденька –
То ледве не згину.
Комісари, ісправники
За мною ганяють,
Більше вони людей вбили,
Чим я грошей маю.
Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю –
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.
Візьму гроші в багатого,

Убогому даю –
І так гроші поділивши,
Сам гріха не маю.
Маю жінку, маю діток,
Однак їх не бачу;
Як згадаю про їх долю, –
То гірко заплачу.
Треба мені в лісі жити, Треба стерегтися,
Хоч, здається, світ широкий,
Та ніде подіться¹.

Саме цей варіант пісні виконує Олізар у п'єси Васильченка, що іще раз підтверджує і наукові студії до п'єси самого драматурга, і первісне авторство Яна Комарницького. Цікаво, що автор п'єси – поліщук із Чернігівщини густо вживає подільських говірок, стилізовану мову польських панів: «керниця», «пан має голос», «пан має себе смутно», «фльор мрійної печалі» тощо. У п'єсі багато подільських реалій, легенд, переконливих образів подолян і подоляночок. Гадаємо, їй якраз би увійти до репертуару Вінницького театру ім. Миколи Садовського та ще й напередодні ювілею легендарного Устима...

Звичайно, Устим Кармелюк український лицар і найбільше сприяв визволенню українців із тодішньої подвійної неволі царського режиму і пансько-польського засилля на Правобережжі України. Але непереборні симпатії до нього і тих же шляхетних поляків, і євреїв, і молдаван, і всіх верств населення стверджують його всенародний подвиг. Про це свідчать і численні криниці Кармелюка, які їх люди оберігають по цілیم світі. Мені самому поталанило бачити такі кринички чи спостерігати за традиціями берегти Кармелеві джерела – на Вінниччині, зокрема у колишнім Літинським

¹ Пісні та романси українських поетів. У двох томах. Т. 2 / упоряд. та примітки Г. А. Нудьги. Київ : Рад. письменник, 1956. (Серія «Бібліотека поета»).

районі в с. Городищі, у Балтському та Кодимському районах на Одещині («Юстинова кирничка»), де місцеві лісники чистять, обгороджують такі кринички, освячують їх священники, красзнавці, шанувальники.

Ба більше, читаючи якийсь збірник чуваських легенд, я спіткав нарис «Кармалов родник (джерело)», де чуваші розповідають, що Кармелюк, по-їхньому Кармал, тікаючи з заслання, підняв повстання проти місцевих дуків і, відступаючи, шаблею викопав криничку... досі б'є вода з Кармелевого джерела в далекій Чувашії. Діяльність українського лицаря набуває ширшого інтернаціонального розмаху.

Прочитав я відтак про Кармелюка твори Марка Вовчка, Михайла Старицького, того ж Василя Кучера, різні мемуари, п'єси та історичні праці і дивуюсь, що інколи трактують його не повноправно, а як простого бунтаря з корисливою метою. Як не процитувати тут інвективу Тараса Шевченка, духовного сина Кармелюка, гайдамацького онука діда Івана, учасника

Коліївщини, котра у XVIII ст. ще не відчула себе рабою агресивних імперій:

«Гайдамаки не воины, разбойники, воры,
Пятно в нашей истории...»
– Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю,
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну...
«Холодний Яр»

Можна б не згадувати інвективи Великого Кобзаря, якби й нині не траплялися спроби профанації, паплюження наших героїв. Ніде як у Кармелюковому Кам'янці-Подільським мені трапилося прочитати, що Кармелюка було засуджено за дрібну крадіжку в церкві (sic!). Тут же якийсь екскурсовод поширював цю версію дітям, що прийшли до музею. Ми з дружиною зробили зауваження горе-екскурсоводу й музейникам, та він послався на текст у самім музеї. Але де ж його власна позиція, світогляд? І це біля вежі Кармелюка над стрімким берегом р. Смотрича, яку він справді фантастично долав! Сидять ще й досі підлі воріженьки в наших установах і поширюють оті пасквілі та ще й серед нашої зеленої юні! Гарненьке просвітництво... Хибує на багато ще наш т. зв. патріотичний вишкіл.

А хіба не той же звитяжний повстанський дух Кармелюка охопив аналогічно Україну проти на позір «всесильного» москаля в наші дні! Не був анахронізмом виступ народних повстанців у XVII-XIX ст., він підготував українські змагання і за УНР, і за гідність Людини, і за нашу Незалежну Україну. Хочеться вірити у Франкові пророцтва: «Се ж остання війна, Се до бою Чоловіцтво зі звірством встає!». Гайдамаки кількох століть гідно відстоюють Україну, дух Коліївщини розбудив не лиш Гонту та Залізняка, а й Устима Кармелюка, і Тараса Шевченка, й Івана Франка та Василя Вишиваного, і Симона Петлюру, і УПА, і нашу Небесну Сотню... Кармелюк не був романтичним одинаком, безбаченком чи аутсайдером, по-модньому кажучи, – Герой вступив у двобій з анахронізмом кріпаччини, яку насадила в козацькій вільній Україні бузувірка Катерина II. Виступ Кармелюка не був таким вельми стихійним, проходив на хвилі бурхливих подій у Європі – війни Наполеона, польські визвольні повстання 30-х років XIX ст. Українське суспільство вірило в оновлення, скасування реакційного кріпосництва.

Наше завдання розвіяти найменші просторікування наших ворогів, наївних борзописців чи корисних ідіотів про сумніви щодо української еліти, а до неї насамперед належать і Герої, як-от: Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Іван Гонта, Данило Нечай, Іван Богун та небагато таких інших, і наше самозречене письменство на службі Народу. З-поміж них зіркою першої величини сяє ймення Устима Кармелюка. Сподіваймося, плекаймо увічнення імен нашої незборимої еліти, працюймо на доблесну справу незалежності, вільного духу нації!

Не бачимо тим часом на нашій сцені, на екранах п'єс, які б славили наш героїзм, все там сьорбають борщі обридлі вже всім Кайдаші та Голопупенки. А чом би не поставити історичні та класичні драми Панька та Миколи Кулішів, Михайла та Людмили Старицьких, Лесі Українки, Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого, Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, Василя Пачовського, Юрія Косача, того ж Васильченкового «Кармелюка»? Аж три версії написав талановитий драматург, присвячені легендарному героєві. Особливо перша п'єса у 4 діях, де автор, колишній петлюрівець, ще робив Кармелюка віруючим, як це й було насправді. Історики й очевидці згадують, що отаман Устим, діючи переслідуваний ворогами поза домом, періодично з'являвся в ріднім селі, сповідався в церкві, і ніхто не важився видавати його властям. У пізнішій версії Васильченко знімає вже риси християнства, очевидячки відчуваючи, «Куди вітер віє...». А наші невдячні «правнуки погані» поспішно виставляють його в музеї яко дрібного крадія воску у церкві! Ще раз добрим словом згадаю Кодимський краєзнавчий музей на Одещині, який широко висвітлив діяльність Кармелюка в тих місцях. Ціла експозиція показує печери

біля с. Баштанків, де переховувалися месники Кармелюка, тут є й ряд творів одеських прозаїків, присвячених славному Лицареві, інші краєзнавчі матеріали, карти повстань.

Є чимало в нас творів, п'єс, повістей, поем, опер про Кармелюка, зокрема опера В. Костенка, є дуже заідеологізований фільм радянської доби. Їх чомусь не ставлять, не популяризують. Та й трактовано іноді Лицаря однобоко, здебільшого як жертву, як анахронізм. А Кармелюк був дитям волі, у XVIII ст. українське суспільство ще не було таке зломлене, як пізніше. На заклики волі до Кармелюка прилучалися мужні люди з усіх верств. Кармелюк і його спільники вірили в перемогу Добра, хоч сили були не рівні, але повстанці не відчували себе приреченими, зацькованими. Кармелюк був постаттю, різнобічно розвиненою, володів, крім рідної, польською та єврейською мовами, мабуть, розумів і французьку, інакше як би йому вдавалося переодягатися вельможею, ховатися в панських колах од переслідувань? У романі М. Старицького, до прикладу, юний Кармель побував з паничами і за кордоном, звісно, яко слуга, то ж міг добре імітувати великосвітське панство... Про це красномовно свідчить і Гліб Сітько:

Кармелюк бо ще в дитинстві
Козачком був у маєтку,
Вчив із панськими синами
Математику й абетку.
Знав і польську, і російську,
Був освічена людина
Та й книжок читав чимало
Для простого селянина
(хоч потім в суді навмисно
Говорив, що неписьменний)².

2 Український супергерой, славний лицар Устим Кармелюк / Г. Сітько. Луцьк, 2012. 46 с.

Навіть у радянські часи дещо робилося для увічнення подвигів Устима Кармелюка. Так Жанна Дмитренко, відома поетеса, культурницька і громадська діячка, згадує, як ще зеленими студентами вони їздили з власної ініціативи до фольклориста Володимира Вовкодава з рідного села Кармелюка Головчинців (тепер с. Кармалюкове) вивчати його збірку переказів про славного Лицаря. Носився і я з ідеєю поставити в аматорському театрі педінституту п'єсу про Кармеля, але всі ці ініціативи впиралися о скепсис тодішніх керівників.

Вінницький журналіст-дослідник Василь Шевченко, згідно з його записами од старших подолян, стверджує, що Кармелюк загинув у нерівному бою у с. Вівсяниках, а не через зраду коханки, як оповідають міфи. Звичайно, така постать, як мужній Устим Кармелюк, не могла бути не оповита мерехтливими легендами. Звісно, в такому неспокійному житті отамана повстанців мали бути й романи, романтичне кохання. Але от до Літинської тюрми, звідки Кармель успішно вивтікав, коханки приносили йому разом з романтичним почуттям й інструменти для підпилювання ґрат, кошти. От на яких крилах кохання вилітав із мурів в'язниці наш Лицар! Жіноцтво чи не всіх станів допомагало Лицареві волі і краси. *Cherchez la femme!* – кажуть французи. – Шукайте жінку!

До образу Устима Кармелюка зверталася Олена Пчілка, написавши й поставивши з дітьми про нього п'єсу для домашнього лялькового театру. Мріяла написати драму про нього й Леся Українка, але в силу лікування за межами України не мала доступу до архівів і бібліотек, а інакше творити вона не вміла... Збирався написати повість про легендарного Лицаря й наш великий земляк Михайло Коцюбинський, та як і більшість українців, не зміг через зайнятість, негаразди, не встиг через фатально короткий вік...

Нині ми маємо всі умови до створення широкого епічного полотна, малярського чи музичного твору про Устима Кармелюка, і таки з'являються деякі твори, – попри недолугу моду профанації славного минулого «наших прадідів великих». Але хочеться чогось масштабного, величного, автентичного! Сподіваймося. Бережімо й освячуймо незамулені ще джерела Устима Кармелюка!

398.2 (477. 44): 929 Кармалюк

Фольклорна репрезентація образу Устима Кармалюка

Лариса Тупчій,

провідний бібліограф-краєзнавець КЗ «Публічна бібліотека» Жмеринської міської ТГ

У статті розповідається про висвітлення образу народного героя Устима Кармалюка (1787–1835) у фольклорних джерелах.

Ключові слова: Устим Кармалюк, фольклор, пісня, легенда, переказ, прислів'я, приказки, усна народна творчість, Володимир Вовкодав.

The article discusses the depiction of the image of the folk hero Ustym Karmaliuk (1787–1835) in folklore sources.

Keywords: Ustym Karmaliuk, folklore, song, legend, tradition, proverb, sayings, oral folklore, Volodymyr Vovkodav.

Історія українського народу складна й драматична. На довгому виснажливому шляху боротьби за волю українці проливали багато крові, втрачаючи багато синів та дочок. З давніх-давен у свідомості народу закріпився ідеал мужнього захисника рідних теренів. Упродовж багатьох

віків українець змушений був зі зброєю в руках відстоювати право господарювати на власній землі. Саме тому народну уяву повсякчас бентежили образи богатирів Кирила Кожум'яки, Олекси Довбуша, Семена Палія, Максима Залізняка, Устима Кармалюка та багатьох інших [14, с. 4].

Можна без перебільшення твердити, що історія України XVII–XIX століть – це історія майже безперервної боротьби трудящих за волю, власні права. У рядах національних героїв опинилося й славетне ім'я Устима Кармалюка. В історіографії Російської імперії, а пізніше й радянській, діяльність месника пов'язувалася з декабристським рухом. Порівнювали його і з Омеляном Пугачовим, якого багатії теж вважали розбійником, бунтівником. Офіційні документи про Кармалюка вражають розбіжністю характеристик, даних йому сучасниками, державними чиновниками, очевидцями.

В сузір'ї славетних імен, що їх зростила подільська земля, зіркою першої величини сяє волелюбно-бунтарське ім'я легендарного народного месника Устима Кармалюка, ватажка повстанського руху на Поділлі у 1813–1835 роках проти національного і соціального гніту.

Протягом багатьох років незвичайна постать народного героя полонила людську уяву його земляків-подільян. Вона була об'єктом пильної уваги багатьох українських письменників та науковців [13, с. 285–286]. Небезпідставно Тарас Шевченко назвав Кармалюка славним лицарем, Микола Костомаров – національним героєм, а Михайло Старицький – останнім гайдамакою.

Устима Кармалюка не випадково називали «легендарним». Ще за життя героя склалися легенди та пісні, а обсяг художніх творів про нього в десятки разів перевищує обсяг документальних джерел [10, с. 3].

Як відомо, фольклорна спадщина – це не лише джерело інформації про історичні події, а й засіб пізнання народних оцінок цих подій. Вона є одним із найважливіших джерел

історичної, національної самосвідомості етносу. Повз увагу народу-творця не пройшов жоден історичний факт, жодна постать, діяльність якої мала суспільний резонанс.

Професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Анатолій Подолинний у статті «Устим Кармалюк у житті і слові» писав: «Наші легенди й пісні можна було б назвати духом історії. Адже самі історичні факти нерідко нагадують вивітрене кам'яне громаддя чи порожнє глинище. Та як десь з-під них заб'є фольклорне живе джерело – відбувається одвічне диво: проростає каміння і глина густими дерезою і плодом, ряхтить листом та цвітом, відлунює голосами іволг та зозуль...» [6, с. 38].

В українському фольклорі постать Устима Кармалюка висвітлюється надзвичайно ґрунтовно – в піснях, казках, легендах та переказах, прислів'ях і приказках, усмішках, анекдотах.

«Отож, вичитуючи документи, що стосуються Кармалюкового життя, часто почуваєш себе непевно, бо при цьому виникають одне за одним запитання: чому так учинив Кармалюк, що ним вело? А відповідей немає, мотиви неясні. Тоді звертаємося до легенд і переказів, пісень і приказок про нього – і вони, хоч і віддаляють нас від реалій історії, зате неначе відчиняють двері до внутрішнього світу свого персонажа і в такий спосіб допомагають зрозуміти його поведінку. А ще більше ці твори розкривають духовний світ свого автора, тобто самого народу, що є не менш важливим для розуміння Кармалюкового феномена», – писав Анатолій Подолинний про значення фольклорних матеріалів для найкращого впізнання постаті Устима Кармалюка [5, с. 3].

У фольклорі народ показує Кармалюка таким, яким він повинен би бути за народним бажанням, а не яким був у житті. Фольклорний образ Кармалюка недалеко відбіг від позитивних персонажів народних казок, він золотий сон

народу, за словами академіка О. Білецького. Водночас народ угадав чимало порухів душі Кармалюка, побачив у ньому багато чудового, що засіялося, але не звелось через життєві морози.

За висновком професора А. Подолинного, «лише з урахуванням фольклорної характеристики Кармалюка можна в загальному правильно оцінити його історичну, дійсну постать» [6, с. 39].

Найправдивіша оцінка дій ватажка міститься в українській народній творчості. За офіційною тогочасною версією, Кармалюк – похмура і немилосердна людина, наділена переконаннями карного злочинця. Народна ж традиція оспівує й звеличує постать героя-месника, який увібрав у себе найкращі людські риси, уособив ідеал мудрого, справедливого народного ватажка. Кармалюк символізував свою епоху – суперечливу й складну. Для одних він був утіленням непокори, мужності та героїзму, для інших – бунту, кривавого й безглузлого розбою. Україна довго чекала слухного часу, щоб повідати правду про визвольну боротьбу лицаря-оборонця та його побратимів на Поділлі. Лише після Другої світової війни відкрилося багато фактів з його життя, що раніше приховувалися.

Народна поетична творчість про Кармалюка в усій сукупності кількісно надзвичайно велика, тематично й ідейно багата. Якщо говорити про пісні, то тематично вони об'єднуються в дві великі групи: історичні, де оспівано життя та визвольну діяльність героя, й пісні любовного змісту. Усі пісні, записані впродовж XIX–XX століть, у хронологічній послідовності відтворюють життя й діяльність Устима Кармалюка від народження до трагічної загибелі від рук шляхтича Рудковського. Народна пам'ять зберігає згадки про мандри й поневіряння героя, його прагнення звільнити українців від гніту, бачити щасливими своїх дітей.

Магістральною темою, що розроблялася в піснях про Кармалюка, є звеличення його подвигу.

Пісенна кармалюкіана є продовженням розробки історичної тематики за доби чужоземної окупації українських теренів. Характерно, що усна поезія про Кармалюка навіть у наш час не стала фольклорним фондом. Свідчення цього – фольклорні експедиції слідами народних месників, які й досі фіксують чимало варіантів різножанрових творів про легендарного лицаря волі.

Художньо достовірну й величну картину національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Устима Кармалюка відтворено саме в усній народній творчості. Загалом же, фольклорні твори національно-визвольної тематики зустрічаємо в усіх більш-менш поважних фольклорних колекціях. Записи фольклору про героя належать, зокрема, М. Максимовичу, С. Руданському, П. Кулішу, М. Костомарову, І. Манжурі, Б. Грінченку, М. Лисенку та іншим відомим діячам української культури [10, с. 6].

Усна народна творчість про Кармалюка народжувалася ще за його життя, особливо в період посилення та розгортання селянського руху. Перші записи пісень про нього, здійснені в 1844–1845 роках на Волині, належать українському історикові й письменникові М. І. Костомарову. У жовтні 1846 року вчитель Кам'янець-Подільської гімназії П. Чуйкевич записав до альбому Т. Шевченка ще одну пісню. Великий поет загалом знав чимало народних творів про видатного ватажка. Народні пісні про Кармалюка записували А. Метлинський, С. Руданський, А. Свидницький, Марко Вовчок та інші. Перші публікації цих зразків належать А. Метлинському («Народные южнорусские песни», 1854), М. Гатцуку («Ужинок рідного поля», 1857) та М. Закревському («Старосветский бандуриста», 1860).

1878 року виходить збірник фольклорних творів Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси»). Пізніше пісні про Кармалюка публікувалися в різних збірниках: «Нові українські пісні про громадські справи» М. Драгоманова (1881), «Малорусские песни» Я. Новицького (1894), «Збірник українських пісень» М. Лисенка (1896) тощо [10, с. 57].

Усна народна творчість про Кармалюка побутувала й поширювалася не лише на Наддніпрянській Україні. Записи її були зроблені і в Білорусі та Бессарабії: «На півночі Бессарабії і на Лівобережжі виступав проти поміщиків відомий герой українського і молдавського народу Кармалюк, який увійшов у молдавські народні легенди під ім'ям гайдука Карналюка.

Велика фізична сила, організаторський таланти, відвага народного героя створили йому ще за життя заслужену славу. А в народних піснях він постає насамперед як вірний син народу, замученого кріпацькою неволею, як месник за неправду й зло, символ боротьби за вільне життя.

У багатьох піснях відчуються сум героя через людську долю, могутня сила, спроможна знищити винуватців народного нещастя [10, с. 55].

Деякі перекази, різні варіанти народних пісень про Кармалюка упродовж 1882–1902 років публікувалися в журналі «Киевская старина», різних фольклорних збірниках, наукових і періодичних виданнях. І. Манжура, попри цензурні перешкоди, опублікував кілька народних пісень про Кармалюка. А геніальний український композитор М. Лисенко, збираючи пісні про народного героя, писав до них музику.

Перший із відомих записів пісні «Повернувся я з Сибіру» був здійснений М. Костомаровим на Волині. Пісня згадується також в «Дневнике» Т. Г. Шевченка, опублікованому в 1861–1862 роках, у повісті-казці Марка

Вовчка «Кармелюк». Важливу роль у розвитку української фольклористики 60–70-х років XIX століття відіграла Марко Вовчок. Вона записала велику кількість народних пісень; крім того, з її голосу записано 200 зразків, частина яких була надрукована в середині 1860-х років. Серед них були й пісні про Устима Кармалюка, які письменниця використала у своїх оповіданнях і повісті «Кармелюк» («Ой ідуть дні за днями...», «Кажуть люди, що-м щасливий...», «Повернувся я з Сибіру») [10, с. 58].

З-поміж уснопоетичних творів про Кармалюка саме пісня, яка починається словами «Повернувся я з Сибіру», посідає особливе місце. Здавна вона користувалася популярністю не лише в Україні, а й далеко за її межами. Записано твір у багатьох десятках варіантів, що часто різняться між собою не лише розміром, а й мотивами, ідейним змістом.

Запис першого з відомих варіантів пісні «Повернувся я з Сибіру» належить М. Костомарову. Уже 1964 року В. Вовкодав записав ще один варіант цієї пісні від П. К. Пацюк, мешканки села Кармалюкового на Вінниччині. Там же було здійснено запис ще однієї відомої пісні про ватажка – «За Сибіром сонце сходить» – у двох варіантах (один – у с. Кармалюковому Жмеринського району Вінницької області, 1964; другий – у с. Потоки того ж району, 1970). Збирач подав варіанти відомих пісень про Кармалюка («За Сибіром сонце сходить», «Повернувся я з Сибіру» тощо) та кілька маловідомих зразків [10, с. 60].

Перша публікація народної пісні «Кармелю-серце» належить А. Метлинському (збірка «Народные южно-русские песни», 1854). Пісню «Ой Кармелюче, по світу ходиш» записав Т. Шевченко у Кам'янці-Подільському від учителя гімназії П. Чуйкевича. Після 1917 року, як уже йшлося, чимало фольклорних матеріалів про Кармалюка було зібрано Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, а також окремими збирачами. Особливо багато

народнопоетичних творів було опубліковано в ювілейні роки. Деякі з них як додаток вміщені у книжці А. Хвилі «Устим Кармалюк» (1936), в однойменному збірнику документів (1948), а також у літературно-художньому альманасі «Кам'янець-Подільський» (1956).

Характерним для всіх творів усної словесності про діяльність Кармалюка є відображення реальних історичних подій, утвердження волелюбності народу та спрямованість проти національного поневолення.

Весь масив прозової фольклорної кармалюкіани умовно можна розподілити на оповідання-спогади учасників і свідків, очевидців подій, перекази та легенди. Надзвичайно майстерно й образно легенди та перекази відтворюють усі перипетії життя Кармалюка: від пояснення причин його спротиву до трагічної загибелі ватажка. Ці оповіді насичені емоційними подробицями, від чого їх художність посилюється: «На вид Кармалюк був вродливий з себе – високий, плечистий, як писанка, козак. А ще як моргне, поведе вусом, то кожную молодицю причарує. А що там гріха таїти, задивлялися вони на нього. Але хоч і кажуть «на козаку нема знаку», та йому було не до них» [10, с. 74 –75].

Особливо багато побутує легенд, переказів, оповідань про славного героя на Поділлі, Волині, Буковині, Молдові, а також у Сибіру – місці його заслання та заслання-поселення українців. Тим часом більшість їх дотепер не зафіксована.

Перші записи народної прози про Кармалюка з'явилися в другій половині XIX століття, проте до друку їх потрапило небагато. Кілька переказів було вміщено в журналах «Киевская старина» (1882 – 1902), «Зоря» (1894), «Этнографическое обозрение» (1894). У 20-х роках минулого віку чимало фольклорних творів про народного месника було зібрано Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН України, а також окремими дослідниками. Окремі матеріали були опубліковані в періодичних виданнях

Поділля («Червоний кордон», «Радянське Поділля», «Прапор Жовтня», «Радянська Кам'янецьчина» та ін.) Уже в роки незалежності України В. Вовкодав видав збірник фольклорних матеріалів про Устима Кармалюка «Останній гайдамака», зібраних упродовж 60 – 80-х років ХХ століття на Вінниччині та в інших місцевостях. Частина неопублікованих творів зберігається у відділі рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, й досі не введена до наукового обігу [10, с. 51].

Фольклорні зразки про Кармалюка набули поширення, зокрема, в Чувашії. Михайло Юхма – відомий чуваський письменник – зібрав чимало уснопоетичного матеріалу, вмістивши його в збірки «Квіти Ельби» (1977), «Сурбан» (переклад російською мовою) і український альманах «Сузір'я» (1977).

Михайло Юхма надіслав у дарунок літинчанам свою книжку легенд, казок та оповідань з автографом: «Краєзнавчому музеєві у Літині – від автора, палкого поклонника великого народного героя – правдолюбця України Устима Кармалюка, про дружбу якого з чуваськими повстанцями, які боролися за свободу, є у цій книжці оповідання «Заповітна шабля». Воно написане за мотивами чуваських народних легенд» [10, с. 52–53].

Народні твори фіксують не лише перемоги, а й прорахунки, невдачі отамана, передають драматичні ситуації, коли народним оборонцям загрожує загибель. Значення й сила фольклорного матеріалу полягає в тому, що він є важливим джерелом інформації про переломні історичні події. Саме в ньому якнайповніше втілюються моральні, правові та національні норми життя, життєвий досвід, уособлені в художній формі.

Образ Кармалюка народ опоектизував із великою любов'ю, силою уяви, та високою художньою майстерністю. Гіперболізоване зображення легендарного героя не

обмежується показом його фізичної могутності. Отаман і духовно перевищує освічених ясновельможних графів, представників духівництва, виявляє виняткову мудрість, винахідливість у боротьбі із національним ворогом, у небезпечних для себе ситуаціях.

По-своєму пояснюючи численні вдалі втечі Кармалюка з в'язниці та каторги, легенди розповідають, що він володів «розрив-травою», за допомогою якої руйнував ґрати, мури і виходив на волю. Він міг свою смерть ховати в глечик, володів різними чарівними предметами, або й прості, звичайні дотепно перетворював на чудодійні. В переказі «Знав про все...», записаному Володимиром Вовкодавом 1974 року в селі Кармалюковому, стверджувалося, що Кармалюк був знахарем: «Ото, наприклад, як хтось подумає про нього щось лихе чи залає йому, то він однаково визнає. І приходить отак десь серед ночі та й давай розмотувати клубочок... Він і з тюрми, бувало, тікав, умів заворожити охорону» [10, с. 75–76].

Тепер – про легендарну справедливість героя, про те, що він роздавав бідним гроші – чи не найголовніший мотив у творах про нього, що він мстив усяким здирикам за простий люд.

У судових документах тільки один раз йдеться про те, що Кармалюк дав якомусь незнайомому гроші, та й то цей факт фіксується з вуст самого допитаного. Зате в піснях та переказах ця тема посідає одне з центральних місць: Кармалюк щиро роздає вдовам, сиротам, різній бідноті гроші – через те народ прощає йому грабунки:

Отак гроші розділивши,

Я гріха не маю.

З ім'ям легендарного ватажка пов'язуються й деякі топонімічні та гідронімічні реалії, а також розповіді про скарби («Сплели дві берези», «В урочищі Борсуки», «Гроші в дуплі», «Липа», «У Холодному лісі», «Шукали і на могилках»

та ін.), які зібрано відомим краєзнавцем, фольклористом Володимиром Вовкодавом та опубліковано у його збірнику «Останній гайдамака» [5, с. 108–113].

У народній пам'яті зберігся й портрет героя. У переказах зустрічаються, наприклад, такі описи: «Кармалюк не був страшний, у нього було миле лице... виразні очі були сині. Був кремезний, дуже широкий у плечах...»; або: «Дід розказував, що Кармалюк був одягнений у шаровари й вишиту сорочку, носив чоботи. Чемерку підперезував червоним поясом, за яким були заткнуті два пістолі. Стрижений був «під макітру». З очей його світилася доброта. Добрий був чоловік Кармалюк. Коли з ким поговорю, наче голосом обніме, так умів проникати в душу».

Чимало переказів і легенд містять епізод трагічної загибелі Кармалюка. У деяких із них смерть героя змальовується в реалістичній манері (застрелений із рушниці); згадується навіть ім'я вбивці, хоча не скрізь ним є Рудковський. У багатьох легендах смерть героя – така ж магічна, як і життя. Адже вбивають його «свяченою кулею, срібним або свяченим гудзиком». У деяких зразках, де йдеться про смерть Кармалюка, обов'язковою умовою висувається освячення кулі в церкві: «Вдова випитала, чим його можна забити, і він признався їй, що його візьме тільки срібний гудзик дев'ять раз посвящений»; «Пани багато років гонились за Кармалюком, хтіли його вбити, але не могли, бо куля не брала його. От вони взяли гудзика і сім років святили його в церквах»; «Багачі мріяли, щоб забити його [10, с. 79–80].

Оригінальним шаром фольклорного матеріалу про Устима Кармалюка є приказки та прислів'я. Тут народ засвідчує визнання сили, могутності, краси героя, висловлює віру в те, що він урятує людей від знуцання «власць імущих». Наведемо кілька прикладів прислів'їв та приказок: «Кармалюк чим може, тим і допоможе, Всі Івани – Кармалюкові сини, Кармалюка не жалів на пана бука, А щоб

тебе Кармалюк зловив!, Крепкий, як Кармалюк» (зі збірки «Останній гайдамака» Володимира Вовкодава) [5, с. 145].

Збирання фольклорних матеріалів про Кармалюка не припиняється й до цього часу. У 2001 році вийшла друком збірка записів Володимира Вовкодава «Останній гайдамака». Відомий подільський фольклорист-краєзнавець, лауреат Всеукраїнської літературно-фольклорної премії ім. П. Чубинського присвятив дослідженню життя та діяльності «славного лицаря» не один рік. У виданні зібрано велику кількість легенд, переказів, пісень та прислів'їв про часи повстанського руху, які побутують у наші часи на Вінниччині.

Фольклорист проводив записи переважно в рідному Устимовому селі серед його односельців. Є у збірці спогади про перебування Устима в Сибіру – Тюменській, Курганській, Читинській областях. Відшукав краєзнавець цікаві факти про боротьбу Кармалюка в Молдові, де нашого земляка вважають і своїм народним героєм.

Упорядник видання – літературознавець, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Анатолій Подолинний у своїй передмові стверджує, що «Володимир Вовкодав зумів нагромадити коштовний як з історичного, так і з художньо-естетичного боку матеріал. Записи його відтворюють усе багатство народного світогляду, уяви, побуту, мови і часто є довершеними малюнками, за кількома штрихами яких коливається такий глибинний простір, що справді подих переймає» [5, с. 3–9].

Мало про кого іншого наш люд подав таку силу-силенну прихильних версій, таке глибоке розуміння громадського, морального світу героя, як про улюбленого Устима. І про весь тернистий шлях месника, прочитуємо мотивації того чи іншого вчинку, отримуємо й додаткові відомості: про звичаї, традиції земляцтва, про топоніми Поділля, найменування тодішніх людей, тогочасні владні структури, описи природи, назв рослин, тварин і таке інше.

Про тематичне розмаїття видання можна судити хоча б із назв розділів: «Виміняла на пса», «Маю жінку, маю діти», «Кармалюкова сльоза», «Юдині нащадки», «За Сибіром сонце сходить» і т. д. [1, с. 212].

Образ Кармалюка у фольклорі відтінює багатьма барвами, він не закаменілий, не документально-історичний, а просто живий. Це той Кармель, який бився в кожному пломенючому серці під латаною сірячиною. Це та іскра, яка здатна перетворити раба у велетня-бунтівника. Ось що наскрізно проходить через кожний переказ, кожную легенду та торкається сучасності.

Розкриваються у книзі щедрі розсипи місцевої топоніміки, назви лісів, урочищ Занч, Великий Кізлів, Зубрич. Широко фігурують назви сіл Жмеринського району: Вівсяники, Петрані, Лопатинці, Головчинці (нині Кармалюкове) та ін. [3, с. 214].

Надаючи оцінку збірці Володимира Вовкодава «Останній гайдамака», відомий вінницький поет Анатолій Бортняк писав: «Народ виправдав Кармалюкові гріхи і опоетизував його справді героїчні вчинки. Саме через них досягаємо весь драматизм вибоїстого шляху нашого Поділля, а ширше – всієї України до вимріяної незалежності. Збірник “Останній гайдамака” – надзвичайно авторитетний, об’єктивний доказ незнищеного волевиявлення українців» [1, с. 213].

Джерела та література

1. Бортняк А. Про легендарного подільського месника // Лицар українського духу : наук.-попул. розвідки, публ. В. П. Вовкодава та відгуки про його творчість / упоряд. та відп. ред. В. С. Горлей. Жмеринка, 2008. С. 212–213.

2. Вовкодав В. Зі змісту: Їхали від сповіді ; У Потоки до графа ; «Нікак нет, ніззя!» ; Кіньми поробив ; Купи намисто // Подільські криниці: хрестоматія з літ. рід. краю. Вип. 1 / упоряд.,

вступ. ст., біогр. нариси та матеріали до літ. карти А. Подолинного. Вінниця, 1994. С. 80–87.

3. Глова Б. Останній гайдамака : [про кн. «Останній гайдамака В. Вовкодава] / упоряд. та відп. ред. В. С. Горлей. Жмеринка, 2008. С. 212–213.

4. Лицар українського духу : наук.-попул. розвідки, публ. В. П. Вовкодава та відгуки про його творчість / упоряд. та відп. ред. В. С. Горлей. Жмеринка : Прес-Реал, 2008. 228 с.

5. Останній гайдамака : легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка / записи Володимира Вовкодава ; загал. ред. і передм. Анатолія Подолинного. Вінниця: Континент-Прим, 2001. 159 с.

6. Подолинний А. Устим Кармалюк у житті і слові // Жити Україною : ст., рец., есе / Анатолій Подолинний. Вінниця, 2007. С. 38–46.

7. Подолинний А. Устим Кармалюк у житті і слові // Зелене жито : вибр. твори / Анатолій Подолинний. Вінниця, 2011. С. 324–330.

8. Подолинний А. Устим Кармалюк у житті і слові // Лицар українського духу : наук.-попул. розвідки, публ. В. П. Вовкодава та відгуки про його творчість / упоряд. та відп. ред. В. С. Горлей. Жмеринка, 2008. С. 206–211.

9. Подолинний А. Устим Кармалюк у житті і слові // Терни і лаври Володимира Вовкодава : ст., нар., рец. / Анатолій Подолинний ; ред.-упоряд. В. Горлей. Вид. друге, доп. Вінниця, 2016. С. 311–319.

10. Романенко Л. В. Історична постать Устима Кармалюка у фольклорі та літературі : монографія / Л. В. Романенко ; Мелітопол. держ. ун-т. Мелітополь : Вид. буд. Мелітопол. міськ. друку., 2016. 208 с.

11. Скарб Устима Кармалюка : легенди в записах Л. Лясоти / упоряд. Мирослав Мошак. Кам'янець-Подільський : Панькова А. С., 2023. 132 с.

12. Славин О. Останній гайдамака // Лицар українського духу : наук.-попул. розвідки, публ. В. П. Вовкодава та відгуки про його творчість / упоряд. та відп. ред. В. С. Горлей. Жмеринка, 2008. С. 215.

13. Терни і лаври Володимира Вовкодава : ст., нариси, рец. / ред.-упоряд. В. Горлей. Вид. друге, доп. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 228 с. + 12 с. іл. (Серія «Літературне краєзнавство»).

14. Тупчії Л. Славетні особистості Жмеринського краю // Слідами історії Жмеринського краю : матеріали першої Жмерин. наук.-краєзн. конф. 23 берез. 2018 р. Жмеринка ; Вінниця, 2018. С. 284–296.

15. Тупчії Л. Устим Кармалюк очима митців // Жмерин. газ. 2017. 1 квіт. С. 4.

УДК 908(477.44):398:069:929Вовкодав

Володимир Вовкодав як дослідник історико-краєзнавчої та фольклорної спадщини Поділля

Людмила Крайнік,

директор комунального закладу

«Музей історії села Кармалюкове»

Жмеринської міської ради Вінницької області

*У статті висвітлено життєвий шлях, громадську, краєзнавчу та фольклористичну діяльність Володимира Петровича Вовкодава – дослідника історії Поділля, він відшукав місце поховання Устима Кармалюка, збирав усну народну творчість та популяризував постать Кармеля. Проаналізовано основні напрями його науково-пошукової роботи, внесок у розвиток музейної справи, збереження історико-культурної спадщини регіону та формування локальної історичної пам'яті. **Метою** статті є комплексне висвітлення життєвого шляху та науково-краєзнавчої діяльності Володимира Петровича Вовкодава, визначення його внеску у збереження історико-культурної спадщини Поділля, розвиток музейної справи та української фольклористики. **Об'єктом** дослідження є краєзнавчий та*

культурно-просвітницький рух Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Предметом дослідження є громадська, краєзнавча, фольклористична та музейницька діяльність Володимира Петровича Вовкодава.

Ключові слова: краєзнавство, фольклористика, Поділля, Устим Кармалюк, музейна справа, історична пам'ять, Володимир Вовкодав.

*This article examines the life, public service, local history, and folklore activities of Volodymyr Petrovych Vovkodav—a researcher of Podillia's history who located the burial site of Ustym Karmaliuk, collected oral folk traditions, and promoted the figure of Karmel. The main areas of his research work are analyzed, along with his contribution to the development of museum studies, the preservation of the region's historical and cultural heritage, and the formation of local historical memory. **The purpose** of the article is to provide a comprehensive overview of the life and scientific-local history activities of Volodymyr Petrovych Vovkodav, and to assess his contribution to the preservation of the historical and cultural heritage of Podillia, the development of museum studies, and Ukrainian folklore studies. **The object** of the study is the local history and cultural-educational movement in Podillia during the second half of the 20th century and the early 21st century. **The subject** of the study is the public, local history, folklore, and museum activities of Volodymyr Petrovych Vovkodav.*

Keywords: local history, folklore studies, Podillia, Ustym Karmaliuk, museum studies, historical memory, Volodymyr Vovkodav.

Володимир Петрович Вовкодав – відомий подільський краєзнавець, фольклорист і громадський діяч, чия діяльність була тісно пов'язана з дослідженням постаті Устима Кармалюка та історії Поділля. Значний масив

його науково-пошукової роботи присвячений збереженню локальної історичної пам'яті, популяризації народної культури та розвитку музейної справи.

Володимир Вовкодав народився 15 грудня 1926 р. у с. Лозни Летичівського району Хмельницької області. Формування його світогляду значною мірою відбувалося під впливом родинного середовища та усної історичної традиції. Особливу роль у цьому відіграв дід Прокіп Андрійович Вовкодав (1848–1932), який передавав родинні перекази про козацьке походження мешканців села Лозни [3, с. 70].

Родина Вовкодавів була пов'язана з українським повстанським рухом початку ХХ ст. Зокрема, сестра і брат батька Володимира Петровича – Маланка та Данило – у 1922 р. були розстріляні більшовицькою владою як учасники загону Якова Орла-Гальчевського. Батько майбутнього краєзнавця, Петро Прокопович, після закінчення духовної семінарії працював учителем у Сахнівській школі, а згодом обіймав адміністративні посади в органах радянської влади [6, с. 5].

Дитячі роки Володимира Вовкодава припали на період Голодомору 1932–1933 рр., події якого залишили глибокий слід у його пам'яті. Колективізація призвела до втрати родинного господарства та майна. Навчався у Сахнівській школі, де особливий інтерес виявляв до історії та літератури.

У роки Другої світової війни через окупацію навчання було перервано. Повернувшись до рідного села, Володимир Вовкодав працював у місцевому господарстві та став свідком примусового вивезення молоді до Німеччини [18, с. 77]. У 1942 р. він познайомився з Корнієм Слободяннюком, який організував осередок ОУН у Сахнах. У квітні 1943 р. Володимир Вовкодав вступив до лав ОУН і брав участь у поширенні підпільної літератури та виконанні доручень організації [15, с. 6].

Після повернення радянської влади у 1944 р. Володимира Вовкодава було заарештовано співробітниками НКДБ. Під час обшуку вилучено щоденник, листівки ОУН та інші матеріали. Військовий трибунал НКВС Вінницької області засудив його до сімнадцяти років каторжних робіт із подальшим позбавленням громадянських прав [18, с. 112–113].

Значну частину покарання Володимир Вовкодав відбував у Воркуті. У своїх спогадах він детально описав умови табірної життя, важку працю у шахтах, фізичне виснаження та високий рівень смертності серед ув'язнених [5, с. 4]. У 1954 р. рішенням виїзної сесії Верховного Суду Комі АРСР його було реабілітовано.

Після повернення в Україну Володимир Вовкодав здобув фах медичного працівника. Певний час працював на Луганщині, а з 1960 р. – завідувачем медичного пункту в с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області. Саме з цим селом пов'язаний найважливіший період його краєзнавчої діяльності. Працюючи фельдшером, він ініціював будівництво нового фельдшерсько-акушерського пункту, який став одним із перших сучасних медичних закладів такого типу в районі [13, с. 2].

Водночас Володимир Вовкодав активно займався дослідженням життя та діяльності Устима Кармалюка. Особливе значення мало його дослідження місця поховання народного ватажка. Спираючись на публікацію С. Якимовича 1928 р., Володимир Вовкодав разом із художником Петром Сензюком у 1964 р. здійснили пошукову поїздку до Летичева, де опитали місцевих жителів і встановили ймовірне місце поховання Кармалюка [8, с. 4].

Упродовж 1964–1966 рр. дослідники вели активне листування з органами влади та редакціями газет щодо впорядкування могили Устима Кармалюка. У 1965 р. вони встановили на місці поховання перший пам'ятний знак –

гранітну брилу з написом «КАРМАЛЮК». Подальші громадські ініціативи сприяли офіційному впорядкуванню поховання та спорудженню надмогильного пам'ятника [12, с. 8].

Важливим етапом діяльності Володимира Вовкодава стало створення та розвиток музею Устима Кармалюка в с. Кармалюкове. У 1968 р. для музею було виділено окреме приміщення, а Володимира Петровича обрано громадським завідувачем закладу. Під його керівництвом музейний фонд суттєво поповнився матеріалами з історії Кармалюкового руху, літературознавчими дослідженнями, творами мистецтва та архівними документами [2, с. 87–88].

У 1987 р. нову експозицію музею відкрито у приміщенні новозбудованого Будинку культури. Над її створенням працювали фахівці Вінницького краєзнавчого музею [1, с. 67]. Незважаючи на усунення Володимира Вовкодава від керівництва музеєм у 1988 р., він продовжував працювати над популяризацією закладу та домогся надання йому звання народного у 1998 р.

Окремий напрям діяльності Володимира Вовкодава становила фольклористика. Упродовж багатьох років він записував народні пісні, легенди, перекази, прислів'я та приказки на території Поділля. Значний вплив на формування його наукових зацікавлень справили контакти з відомими фольклористами та краєзнавцями – Гнатом Танцюрою, Настею Присяжнюк, Марією Руденко, Михайлом Солоненком.

У 1971 р. Володимир Вовкодав передав до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України рукописний збірник, який містив 124 легенди та перекази про Устима Кармалюка. Записані ним фольклорні матеріали були опубліковані у низці наукових і популярних видань [11].

У 2001 р. у видавництві «Континент-Прим» вийшла друком збірка «Останній гайдамака», до якої увійшли легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка, записані Володимиром Вовкодав [14]. Видання стало важливим внеском у дослідження народної кармалюкіани та збереження усної традиції Поділля.

У 2003 р. було опубліковано збірку політичного фольклору «Правда очі коле», у якій представлено народну сатиру радянського періоду [16]. Того ж року спільно з Валерієм Лазаренком Володимир Вовкодав видав історико-краєзнавчий нарис «Жмеринський край», присвячений історії регіону [4].

Наукова та громадська діяльність Володимира Вовкодава була відзначена державними та громадськими нагородами. У 1996 р. він став лауреатом Всеукраїнської літературно-фольклористичної премії ім. П. Чубинського, у 1997 р. – лауреатом Подільської регіональної премії ім. Я. Орла-Гальчевського. У 2010 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

Помер Володимир Петрович Вовкодав 4 березня 2012 р. Похований у с. Курилівці.

Життєвий шлях Володимира Вовкодава є прикладом поєднання громадянської позиції, науково-пошукової діяльності та культурно-просвітницької праці. Його внесок у дослідження історії Поділля, популяризацію постаті Устима Кармалюка, розвиток музейної справи та збереження української фольклорної спадщини має вагоме значення для сучасного українського краєзнавства. Зібрані та опубліковані ним матеріали становлять цінне джерело для подальших історичних, етнографічних і фольклористичних досліджень.

Джерела та література

1. Вінниччина музейна: Довідник / Вінниц. обл. краєзнав. музей ; відп. за випуск К. І. Висоцька. Вінниця, 2008. 96 с.
2. Вовкодав В. П. В музеї Устима Кармалюка // Народна творчість та етнографія. 1982. № 1. С. 87–88.
3. Вовкодав В. П. Генеалогічне дерево мого роду // Народна культура Поділля в контексті національного виховання : зб. наук. пр. Вінниця, 2004. С. 399.
4. Вовкодав В., Лазаренко В. Жмеринський край. Вінниця : Друк, 2003. 60 с.
5. Вовкодав В. П. Сон невольника у сорок п'ятому // Проскурів. 19.05.2000. № 36–37 (845–846). С. 16.
6. Волошенюк І. Дивовижний фельдшер // Вінниччина. 15.12.2006. № 213 (21871). С. 8.
7. Дмитренко М. Володимир Вовкодав (До 75-річчя з дня народження) // Народознавство. 2001. Грудень. С. 12.
8. Кізка В. Неубитий Кармалюк // Независимость. 20.12.1996. С. 4.
9. Литвин С. М. Лицар українського духу // Літ. Україна. 14.01.2010. № 1 (5333). С. 16.
10. Лицар українського духу. Науково-популярні розвідки, публікації В. П. Вовкодава та відгуки про його творчість / упоряд. В. Горлей. Жмеринка : Прес Реал, 2008. 228 с.
11. Людське око бачить глибоко : прислів'я та приказки / фольклорні записи В. П. Вовкодава ; упоряд. А. М. Подолинного. Вінниця : Континент-Прим, 2006. 56 с.
12. Маліш П. Кармалюк у його долі // Подільські вісті. 08.08.2012. № 35–36. С. 8.
13. Назарук П. С. Одержимість // За високий урожай. 24.07.1980. № 11 (366). С. 2.
14. Останній гайдамака : легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка / записи В. П. Вовкодава ; упоряд., передм. А. М. Подолинного. Вінниця : Континент-Прим, 2001. 160 с.

15. Подолинний А. Жити Україною // Подолія. 14.12.2001. С. 8.

16. Правда очі коле : фольклорні записи Володимира Вовкодава / упоряд., передм. А. М. Подолинного. Вінниця : Континент-ПРИМ, 2003. 48 с.

17. Святі імена одержимих : до 80-річчя від дня народження Володимира Вовкодава / ред.-упоряд. В. В. Борисов. Летичів : Синтез, 2016. 30 с.

18. Терни і лаври Володимира Вовкодава: статті, нариси, рецензії / ред.-упоряд. В. Горлей. Вид. 2-ге, допов. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 228 с. + 12 с. іл.

УДК 398(477.43):929Кармалюк

**Перекази й легенди мого ріднокраю про
Устима Кармалюка**

Любов Сердуніч,
почесний краєзнавець України

У пропонованій статті авторка зібрала народні перекази, легенди та вислови про Устима Кармалюка, які побутують на Старосинявщині Хмельницької області, зокрема в селі Нова Синявка.

Ключові слова: *Устим Кармалюк, Старосинявщина, Нова Синявка, усна народна творчість.*

In the proposed article, the author has collected folk tales, legends and say about Ustym Karmaliuk, which are found in the Starosyniavshchyna region of the Khmelnytskyi region, in particular in the village of Nova Sinyavka.

Keywords: *Ustym Karmaliuk, Starosyniavshchyna, Nova Sinyavka, oral folk art.*

Устим Кармалюк (1787–1835) – ватажок селянського руху на Поділлі у 1813–1835 роках. Національний герой, оповитий славою месника за народні кривди при кріпацтві. Устим Кармалюк – особа історична. Цей відчайдушний захисник бідних і покривджених людей діяв на Поділлі в першій половині XIX століття. Ще кріпаком у поміщика Пигловського він не витримав знущань і жорстокого ставлення до людей, як до худоби, втік і 1813 року почав повстанську боротьбу.

Очолив ватагу кріпаків-утікачів, які нападали на маєтки та багатців: народних п'явок і визискувачів. Награбоване роздавали бідноті. Устима боялися поміщики, а любив простий люд, у якого переховувався від переслідувань. Це була важка боротьба: то перемоги, то поразки, то ув'язнення ватажка і перегони по етапу від в'язниці до в'язниці. Його шлях пройшов через Літин, Летичів, Кам'янець-Подільський та інші містечка й села тодішньої Подільської губернії. У Кам'янці-Подільському 1812 року Кармалюка записали в рекрути. При спробі втекти його спіймали і покарали сотнею ударів батогами, та ще й випекли на чолі тавро. Його прикували ланцюгами до стіни в підземеллі вежі Юлії II, яку в народі прозвали Папською, а відтоді називають Баштою Кармалюка.

Повстанський рух швидко ширився у Літинському, Летичівському і Проскурівському повітах Подільської губернії, а досягнувши апогею в 1830–35 роках, перекинувся й на суміжні Київщину, Волинь, Бесарабію. 1830 року загони Кармалюка дійшли й до моєї Старосинявщини, де вони в «чарторійців» (поміщиків Чарторійських) відбирали майно і давали біднякам.

Повстанський рух охопив до 20 тисяч селян, здійснено понад 1000 нападів на маєтки. Устима чотири рази засуджували до каторжних робіт у Сибіру, проте він, розумний, винахідливий, сміливий, завжди тікав із неволі й знову очолював народних месників.

Після сибірського заслання 1830 року Кармалюк з'явився в селі Нова Синявка (до 2019 року – Старосинявського району Хмельницької області) в родині Блажкунів. Там жила його коханка Палажка Блажкун. За переказами, Палажка повідомила владі про його перебування тут. Це відбулося в тому місці, яке в народі називали «Лобурів куток». Як оповідають новосинявці, тікаючи від поліції, Устим «втопив» свої заощадження (золото та гроші) в копанці з водою. Новосинявці-старожили оповідали, що наприкінці 1960-х років знайшов Кармалюкові заощадження місцевий мешканець Олександр Іванков (Сяник Турта) [1, с. 68].

У моєму краї, як і на території села Нова Синявка, де не раз бував У. Кармалюк, є чимало місць, пов'язаних із боротьбою селян проти шляхтичів та корчмарів під проводом Устима Якимовича, народженого в родині кріпака. Як розповідала Наталя Яківна Осадчук, 1922 року народження, і не тільки вона, «коли на ярмарок у Новокостянтинів ішов багач, Кармелюк у нього щось забирав, а йшов бідний – він давав йому те, що забрав у багатого [2, с. 68].

Ім'ям Кармалюка названо не один куточок природи, зокрема на Летичівщині Хмельницької області, біля села Свічна, недалеко від с. Новокостянтинів (Летичівщина), на правому березі річки Південний Буг, у скелі, біля самої води, видовбане крісло, в якому, за переказами, не раз сидів у задумі Устим Кармалюк. Цей куточок у народі називають Кармалюковим кріслом. А в ті часи біля села Свічна (до 2019 року – Летичівського) району, як розповідають історичні джерела, росли великі ліси. В них і переховувався Кармалюк зі своїми побратимами, яких влада називала розбійниками. Те крісло було розлоге й широке, вище одного метра. На ньому були підставки для ніг. У 1960-ті роки «крісло» мало ще натуральний вигляд. Навіть у наші дні мандрівники організовано й самотужки приїждять подивитися на «Кармалюкове крісло».

В Летичеві Кармалюк неодноразово перебував у в'язниці. Туди й привезли тіло вбитого Устима на впізнання, потім закопали на тамтешньому кладовищі (за іншими версіями: в невідомому місці без могили та відповідного обряду; в рові за кладовиськом). Зараз біля летичівської фортеці стоїть пам'ятник йому. Кармалюка вбив із засідки шляхтич Федір Рут(д)ковський. Сталося це в хаті Оляни Процькової (Прокопчук) у ніч із 9 на 10 жовтня (за старим стилем) 1835 року в селі Шляхові Коричинці, тепер – село Волоське Деражнянського району [3]. Стріляли, як мовить народний переказ, не кулею, а срібним гудзиком, бо тільки так можна вбити характерника, себто чаклуна, яким вважали отамана Кармалюка, «останнього гайдамаку» і, по-сучасному, – «першого українського кіборга». І в цьому народному переказі – тяж віра народу в надзвичайну Кармалюкову силу.

Родини, котрі переховували Кармалюка, були тяж звинувачені. Зокрема родину Блажкунів із села Нова Синявка (Старосинявщина) звинуватили у переховуванні ватажка і в посяганнях на чуже майно.

В усних народних творах У. Я. Кармалюк постає як легендарний народний месник, шляхетний розбійник і національний герой. А ще його називали «українським Робін Гудом» та «останнім гайдамакою», і не безпідставно, позаяк Устим Якимович боронив знедолених селян, боровся проти соціального та національного гніту на Поділлі. У народних піснях, переказах та легендах він змальований шляхетним захисником знедолених, котрий відбирав багатства у визискувачів і роздавав бідним. У народних очах Кармалюк втілював надію на соціальну справедливість і визволення з кріпацького ярма. А мрії простих людей про щастя втілювались у народній творчості. Тому й не дивно, що улюблені персонажі фольклору різних країн – шляхетні розбійники.

Народна пісня створена, вочевидь, краянами із сусіднього, донедавна Летичівського, району, а можливо, автор пісні – із самих Головчинців, себто Кармалюків односелець:

В Головчинцях на риночку

В Головчинцях на риночку

Осаул гасає,

На панщину всю бідноту

Нагаєм зганяє.

Плаче батько, плаче мати,

Плачуть малі діти,

Ніщо їсти, ніщо пити.

Тяжко в світі жити.

Встав на возі Кармелюка,

Щоб було всім чути:

«Гей селяни, добродії,

Годі спину гнути».

Всі вставайте, повставайте,

Підем панів бити.

З України дорогої

Будем всіх гонити.

На Вкраїні, на Поділлі

Кармелюк гуляє.

Він в багатих відбирає,

Бідних наділяє.

(Записав О. Осадчук із вуст

Корсун Явдохи К., 70 років) [4, с. 69].

Вічний утікач, Устим Кармалюк (Кармелюк, Карманюк, по-народному – Кармель) став легендарною постаттю, тому люди склали про нього чимало прислів'їв та висловів, котрі підкреслюють його роль як захисника бідних та борця проти поміщиків-шляхтичів і корчмарів. Мені досі в пам'ятку вислови, які чула від свого дідуня, Василя Тодоровича

Гончарука (1.01.1902–19.04.1983): «Нема на них Кармелюка!» (про владу), «Поки пан панує, Кармалюк не візьме плуг у руки, не складе зброї» (заключне слово Устима на суді), «Бідних Кармелюк не кривдить», «Де Кармелюк пройде, там ніхто не пройде», «Господи, пошли Кармелюка на нашого пана, аби помстився за нас, нещасних!». Розповідав дідунь й бувальщини, казав, що чув їх од свого діда [5].

Ім'я народного месника, У. Кармалюка, увійшло і до художніх творів, зокрема й моїх:

Отут Кармель проходив, чуєш, Буже?

Він у тобі ще чобіт умочив.

Казав: «До ранку пересидим, друже».

А мусив йти від тебе уночі [6].

Однак у наш час з'явилися статті, які паплюжать імення народного месника. Це, зокрема, дослідження істориків В. Любченка та В. Дячка, котрі, як і колись поміщики, називають Кармалюка злочинцем і розбійником, котрий більшою мірою грабував саме селян. Не зрозуміло, для чого це роблять. То що ж, тепер треба забути весь фольклор про У. Кармалюка, всі художні твори письменників про народного месника, у тому числі й Тараса Шевченка, який називав Кармалюка славним лицарем, і історичний роман Михайла Старицького «Кармелюк» (1903 р.), і казковий твір Марка Вовчка «Кармелюк» (1870-ті), і твори С. Васильченка, й В. Кучера, й Б. Сушинського, й багатьох інших письменників, і народну творчість, які зображують Устима Кармалюка як народного месника, борця за справедливість?... Саме таким наш краянин залишиться й надалі у народній пам'яті.

Список джерел та літератури

1. Осадчук О. Історія села. Нова Синявка, 2017. 320 с.: іл.
2. Осадчук О. Історія села. Нова Синявка, 2017. 320 с.: іл.

3. Рудяченко О. Устим Кармелюк. Перший кіборг на селі.
URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3115170-ustim-karmaluk-persij-kiborg-na-seli.html> (дата звернення: 5.04.2026).
4. Осадчук О. Історія села. Нова Синявка, 2017. 320 с. : іл.
5. Спогади Василя Тодоровича Гончарука (с. Теліжинці, Хмельницький район), записані з пам'яті Любові Сердуніч.
6. Сердуніч Л. А. До Врат Острозьких : історичне трипоем'я. Вінниця, 2021. 76 с.

Освітньо-практичний та популяризаційний потенціал спадщини У. Кармалюка

УДК 069:94(477.43/.44)»18»(092)

Образ народного месника Устима Кармалюка в музеях Вінниччини

Анатолій Лисий,

*кандидат історичних наук, доцент,
викладач КЗВО «Вінницький гуманітарно-педагогічний
коледж», почесний краєзнавець України*

У статті досліджуються матеріали, представлені в різних музеях Вінниччини, про народного месника Устима Кармалюка.

Ключові слова: *Поділля, Літин, Головчинці, Устим Кармалюк, с. Кармалюкове, КЗ «Музей історії села Кармалюкове», Літинський краєзнавчий музей імені Устима Кармалюка.*

The article examines materials presented in various museums of the Vinnytsia region about the people's avenger Ustym Karmaliuk.

Keywords: *Podillia, Lityn, Golovchyntsi, Ustym Karmaliuk, village of Karmaliukovo, Cultural Heritage Site «Museum of the*

History of the Village of Karmaliukovo», Lityn Local History Museum named after Ustym Karmaliuk.

В історії боротьби селянства Поділля проти поміщиків у першій третині XIX століття чимало подій зв'язано з ім'ям народного ватажка селянина-кріпака Устима Кармалюка, якого Т. Г. Шевченко називав «слаvim лицарем».

Його ім'я залишилось не тільки в пам'яті народній, а й в експозиціях музеїв Вінницької області, які розповідають про борця за народну справу – Вінницького обласного краєзнавчого та музеїв Устима Кармалюка в с. Кармалюковому Жмеринського району і в селищі Літині.

У Вінницькому обласному краєзнавчому музеї широко представлені матеріали про життя і діяльність У. Кармалюка. На стендах зберігається – вишитий портрет народного месника. Фотографія хати в с. Головчинцях (тепер с. Кармалюкове), де народився повстанець. Поруч витяг з метричної книги про його народження, копія титульної сторінки «Дело Литинского уездного суда об Устиме Кармалюке, обвиняемом в трехкратном побеге с каторжных работ», фотознімки в'язниці у Літині та Кам'янець-Подільської фортеці, де царські посіпаки утримували заарештованого Кармалюка.

Під час екскурсій звучить фонограма пісні «Повернувся я з Сибіру» у виконанні Українського народного хору імені Григорія Верьовки.

Вже 58 років діє Музей історії села Кармалюкове, відкритого у 1968 р. в середній школі відкрито музей народного месника Устима Якимовича Кармалюка (1787–1836), уродженця с. Головчинців, нині Кармелюкового. У 1986 р., готуючись до 200-річчя від дня народження легендарного героя, музей розмістили в трьох кімнатах нового сільського Будинку культури. Чималу роль в його розвитку відіграли вчитель В. Репінський і краєзнавець В. Вовкодав. Автором науково-експозиційного проєкту стала тодішня

завідувачка науково-методичного відділу Вінницького обласного краєзнавчого музею Н. Секретарьова, художнього – вінницький художник-оформлювач В. Балишев. У 1998 р. музею присвоєно звання народного. Колекція нараховує понад 600 предметів. Щороку музей відвідують більше 1 тис. осіб. Основу збірки складають документи, присвячені Устиму Кармалюку та його родині, фрагменти зброї та численні етнографічні матеріали, зібрані в селі. Особливою повнотою відрізняється колекція писанок. В експозиції представлені палеонтологічні та археологічні знахідки. Цікавими є копії документів XVI–XVIII ст. Відтворені інтер'єри селянської хати і поміщицького будинку. Окремий розділ присвячений подіям XX ст.: визвольним змаганням 1917–1921 рр., колективізації і голодомору 1932–1933 рр., Другій світовій війні. Є матеріали та документи про відомих земляків, зокрема про кращих працівників сільського господарства та про загиблих в Афганістані. Музей швидко згуртував навколо себе численних шанувальників, які дбають про його поповнення експонатами. Так, самодіяльний митець з Тернополя В. Мусійчук, експонував тут свою персональну виставку з нагоди 90-ліття від дня народження славного лицаря, і тоді ж подарував музею вісім скульптур, барельєфів. Вчителька Н. Свашенко-Сирман передала роман Василя Кучера «Устим Кармалюк» з автографом письменника. Свого часу надіслали для музею оригінальні портрети героя член спілки художників СРСР С. Кукурудза і самодіяльний художник Ю. Катрич (м. Бар). Художник П. Сензюк з Луцька передав прижиттєві портрети двох Устимових правнуків. Відома на Поділлі ланкова – орденоносець Ірина Семенюк і її сестра Віра подарували вишиваний портрет народного месника. Чимало своїх праць передав музеєві доктор філологічних наук В. Тищенко. З Донецька надіслав свої дарунки інженер А. Снітко (нагрудний значок-зображення У. Кармалюка і два його портрети-листівки). Є також

ксерокопія з Хмельницького облдержархіву про наймолодшого Устимового сина – Тараса (1820 р. народження), який 1853 р. був «у бегах», можливо, продовжуючи батькову справу [3, с. 67–68].

Музеєві вдалося встановити міцні зв'язки з науковцями й культурно-освітніми установами як в Україні, так і за її межами. Він подає практичну допомогу музеям, де є окремі куточки чи експозиції, присвячені Кармалюкові.

На сьогодні, це КЗ «Музей історії села Кармалюкове» Жмеринської міської ради Вінницької області, який очолює Людмила Василівна Крайнік.

У Літині збереглися мури тюрми-фортеці XVIII–XIX ст., в якій у 1814, 1822–1823, 1827, 1830–1832 роках томився народний герой, а 1823 року і його дружина Марія. 1827 року Кармалюк очолив тут повстання в'язнів і вирвався на волю. 1832 року після суду і покарання батогами він повторив втечу.

У 1979 р. Літинський райвиконком ухвалив рішення створити краєзнавчий музей на громадських засадах у приміщенні колишньої в'їзної фортечної брами. Тривалий час у фортеці на околиці Літина утримували «державних злочинців». За архівними даними впродовж 1813–1835 рр. в ній тричі був ув'язнений народний месник У. Кармелюк. У 30-х роках XX ст. тут була машинно-тракторна станція, згодом школа для жінок-трактористок, а у 1960–1980 рр. склади райспоживспілки. 27 вересня 1980 р. урочисто відкрився музей, який 13 травня 1993 р. отримав статус державного. Колекція нараховує близько 8 тис. предметів. Щорічно музей оглядають понад 5 тис. відвідувачів.

Колекційний фонд Літинського краєзнавчого музею імені Устима Кармалюка, що налічує близько 8 тис. одиниць зберігання, становить репрезентативну джерельну базу для міждисциплінарного вивчення історико-культурної та природної спадщини Літинщини. Його структура

вирізняється внутрішньою системністю та охоплює кілька взаємодоповнювальних комплексів. Зокрема, природнича збірка відображає специфіку довкілля регіону через зоологічні (опудала тварин і птахів), ботанічні (гербарії) та геологічні (зразки граніту, торфу, піску, глини) матеріали, що дозволяють реконструювати природно-ресурсний потенціал території. Археологічна колекція охоплює пам'ятки від палеоліту до енеоліту, включаючи крем'яні знаряддя праці та зразки трипільської кераміки; її формування пов'язане, зокрема, з діяльністю археологічної експедиції Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, що підсилює наукову верифікованість походження артефактів.

Природнича колекція представлена чучелами тварин і птахів, гербаріями, зразками граніту, торфу, піску та глини. Археологічна збірка містить експонати періоду палеоліту, неоліту та енеоліту. Це, в першу чергу, крем'яні знаряддя праці, трипільська кераміка, передана музею експедицією Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського за сприяння викладача, археолога-земляка С. Гусева. Етнографічну колекцію становлять знаряддя праці, побутові речі та одяг селян Літинського повіту XIX початку XX ст. Численні документи, фотографії, інші предмети розповідають про історію краю. Гобелен з краєвидами Парижа початку XX ст. нагадує про інтер'єри колишніх поміщицьких маєтків Літинщини [2, с. 36–37].

Водночас документальні, фотоматеріали та речові пам'ятки формують окремий комплекс джерел з історії регіону, передусім селянсько-повстанського руху на Поділлі 1813–1835 рр. під проводом Устима Кармалюка, що дає змогу комплексно осмислити його причини, перебіг і наслідки в контексті антифеодального та національно-визвольного спротиву. В одному із приміщень знаходиться експозиція, присвячена Устиму Кармалюку. Зокрема, ксерокопія всієї

кримінальної справи Літинського суду. На одній із сторінок відвідувачі можуть ознайомитися з вироком. «1831 года, декабря 3 дня. По указу е. н. в. Литинский поветовый суд слушал экстракт и подлинное дело о бежавшем третий раз из каторжной работы Устиме Кармалюке и прочих в то время за разные преступления замешанных. ... Суд, соображаясь с делом и соделанным оного подсудимого преступлением, полагает учинить следующее: Преступника Устима Кармалюка за побег его в третий раз из каторжной работы, признав виновным, наказать его 101 ударом кнутом и, поновя указные знаки, сослать попрежнему в каторжную работу под строгим караулом» [1, с. 32–34].

Серед багатьох цікавих експонатів привертає увагу триптих вінницького художника Михайла Чорного, присвячений народному меснику, а також майстерно виконана карта-схема втечі Кармалюка з Тобольська і Ялуторовська на рідне Поділля. Таким чином, фондіві зібрання музею вирізняються не лише репрезентативністю, а й науковою інформативністю, забезпечуючи можливості для поглиблених студій у галузі історії, археології, етнології та природничого краєзнавства [1, с. 32–34].

Сьогодні, вшановуючи пам'ять Устима Кармалюка, музеєзнавці Вінниччини продовжують пошук матеріалів про славного сина українського народу.

Список використаних джерел

1. Анохіна Л. С. Музеї Вінниччини про народного месника / Л. С. Анохіна, А. К. Лисий // Народний герой Устим Кармалюк : до 200-річчя від дня народж. : тези доп. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 32–34.
2. Літинський краєзнавчий музей ім. У. Кармалюка. Вінниччина музейна : довідник. Вінниця, 2008. С. 36–37 : фот.
3. Музей історії села Кармелюкового. Вінниччина музейна : довідник. Вінниця, 2008. С. 67–68 : фот.

**Краєзнавчий доробок Володимира Вовкодава
(1926–2012)**

Ольга Адамчук,

*завідувач сектору етнографії
Вінницького обласного краєзнавчого музею*

У статті розглянуто творчий доробок видатного краєзнавця, фольклориста Володимира Вовкодава на матеріалах колекції його особистих речей, що зберігаються у фондах ВОКМ.

Ключові слова: *Володимир Вовкодав, краєзнавець, фольклорист, дослідник Устима Кармалюка.*

The article examines the creative work of the outstanding local historian and folklorist Volodymyr Vovkodav based on the materials of the collection of his personal belongings stored in the funds of the VOKM.

Keywords: *Volodymyr Vovkodav, local historian, folklorist, researcher of Ustym Karmaliuk.*

Щороку музейна колекція поповнюється новими, цікавими, унікальними експонатами, які ілюструють історію нашого краю. Нерідко до нашого музею приносять цілі комплекси матеріалів, документів, особистих речей, якими користувались і які були власністю видатних подолян. Так сталося у 2020 році, коли до музею комплекс особистих речей приніс син Вовкодава Володимира Петровича Святослав Володимирович.

Вовкодав Володимир Петрович – видатний подільський краєзнавець, історик, фольклорист, громадський діяч. Володимир Петрович був надзвичайно талановитою та непересічною особистістю. Аналізуючи лише його листу-

вання можна побачити з якою великою кількістю істориків, краєзнавців, письменників він спілкувався. Його листування як особистого, так і професійного характеру. Крім того, читаючи його листи, можна почерпнути цікаву інформацію про часи, в які він жив, економічну ситуацію в країні (листи дружини Іллі Шульги Ядвіги Денисівни [Д-10265, Д-10266]), різні політичні моменти та настрої в суспільстві.

Народився 15.12.1926 року в с. Лозни Летичівського району, нині Хмельницької області. Був репресований за розповсюдження листівок-закликів УПА, у 1944–55 рр. відбував покарання на Воркуті. У 1959 році закінчив Вінницьке медичне училище. Від 1960 року – завідувач фельдшерсько-акушерським медпунктом у с. Головчинці (з ініціативи Вовкодава В. П. село було перейменоване на Кармалюкове) Жмеринського району Вінницької області. Завдяки наполегливій праці і його клопотанню у селі відкрили перший типовий медпункт з кабінетами та аптекою.

Боровся за Українську державу в лавах Народного Руху України, «Просвіти», «Меморіалу», Історичного клубу «Холодний Яр». З 1996 р. Володимир Вовкодав – член Національної спілки журналістів України. Член Історичного клубу «Холодний Яр».

Записав 2000 народних пісень, легенд, переказів, прислів'їв та приказок, усмішок, тлумачень снів, прізвиськ, топонімічних назв, діалектизмів, які увійшли до збірників «Весільні пісні» (1982), «Народні оповідання» (1983), «Калинова сопілка» (1989), «Український сонник» (1991), «Голод-33: народна книга-меморіал» (1991), «Євшан-зілля» (1992), «Народні повір'я» (1994) та «Подільські криниці» (1994). Видав власні фольклорні записи про Устима Кармалюка «Останній гайдамака» (2001), сатиру на советську владу «Правда очі коле» (2003), збірку «Людське око бачить глибоко» (2006). Книга «Лицар українського духу» (2008). Співавтор історично-краєзнавчого нарису «Жмеринський

край» (2003), автор багатьох публікацій про Визвольну боротьбу, зокрема про отаманів Якова Гальчевського, Якова Шепеля, Хмару (Семена Харченка-Харчука). Автор наукових розвідок, публікацій про визвольний рух на Поділлі у 20-ті рр. XX ст.

Лауреат літературно-фольклорної премії ім. Павла Чубинського (1996), премії «За подвижництво у державотворенні» ім. полковника Армії УНР Якова Орла-Гальчевського. Кавалер ордена «За заслуги» III ст. Помер 04.03.2012 року, похований в с. Курилівці Жмеринського району Вінницької області. На честь Володимира Петровича Вовкодава засновано премію його імені. Вручається вона школярам, найкращим знавцям рідного краю й рідної мови [3].

Володимир Вовкодав був тим, хто ламав стереотипи минулого, розвінчував совєцькі міфи про «банди Гальчевського, Шепеля», досліджуючи цих легендарних осіб і пишучи правдиву історію про них. Без перебільшення можна сказати, що на науковій творчості Вовкодава В. П. формувалось ціле покоління українських науковців. Цитата з листа Степана Литвина від 12.02.2000 р. про виступ Вовкодава В. П. на науковій конференції: «Ви мусите бути центральним виступаючим, на Вас покладають надії...» [Д-10331]. Таких конференцій були сотні, а теми, які на них піднімав Володимир Петрович були надзвичайно болючими і актуальними сторінками нашої історії.

Комплекс Вовкодава В. П. можна поділити на речові та писемні матеріали. Загалом за 2021–2025 рр. було описано і здано до фондів музею понад 400 експонатів, серед них нагороди, листи, грамоти, посвідчення, фотографії, книги, рукописи, а також особисті речі Вовкодава В. П. Комплекс речових предметів невеликий. Він складається з тонометра медичного 1960-х рр. [ДК-3289]. Цим тонометром свого часу користувався Володимир Петрович під час огляду пацієнтів;

окулярів у чохлі [КС-3129], годинника механічного «СЛАВА» [МЗ-2761], тарілки пластмасової з портретом Т. Г. Шевченка [ДК-3271], двох пласкінців із візерунком [КС-3130, КС-3131], ремня шкіряного [Т-6686]. Ці речі були описані та здані в 2021 році. Варто зазначити, що в 2021 році також були описані рукописи Вовкодава В. П., які ілюструють його наукові пошуки та демонструють як багато історичних проблем цікавили краєзнавця. Три рукописи присвячені висвітленню теми Голодомору 1932–1933 рр. [Д-9059, Д-9060, Д-9065]. Інші два рукописи стосуються Харчука-Харченка Семена Васильовича – військовий діяч, активний учасник антибільшовицького повстанського руху в Україні, якого в народі прозвали отаманом Хмарою [Д-9062, Д-9063]. Також Володимир Петрович активно записував народний фольклор, пісні, тарізні бувальщини. В фондах музею зберігається «Рукопис трьох бувальщин в конверті, записаних Вовкодавом В. П. 1969 р., 1990 р., 1993 р. в с. Кармалюкове» [Д-9067]. За життя Володимир Петрович був членом різних товариств та організацій. Як підтвердження цього в фондах музею зберігаються його членські квитки: квиток членський № 99 «Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури» від 20.07.1970 р. [Д-9054]; білет членський № 2231095 «Всесоюзне товариство «Знання» від 20.05.1981 р. [Д-9055]; квиток членський № 001 «Народний Рух України» від липня 1989 р. [Д-9056]; квиток членський №10266 «Спілка журналістів України» за 1992 р. [Д-9057]. В музейній колекції також є його посвідчення реабілітованого №134752 від 11.12.1997 р. [Д-9058].

Також музейна колекція поповнилась книгами Вовкодава В. П., де надруковані зібрані ним народні пісні, прислів'я та приказки, серед них є: книга «Українські народні пісні» в трьох томах (Т. 1 – Пісні про кохання, 1964 р. [СК-6438], Т. 2 – Пісні про родинне життя, 1965 р. [СК-6439], Т. 3 – Пісні суспільно-побутові, 1967 р. [СК-6440]); книга

«Українські народні прислів'я та приказки», 1963 р. [СК-6443]; збірка (книжечка) «Правда очі коле. Записи Володимира Вовкодава», 2003 р. [СК-6378].

У 2022 році до фондів музею надійшло 98 предметів з комплексу Вовкодава В. П. Серед них є 30 грамот, які яскраво висвітлюють діяльність краєзнавця. Зокрема такі: «Грамота почесна первинної організації Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури» 1971 р. [Д-9507], «Грамота за активну допомогу в організації обласного семінару фольклористів Вінниччини» 18.04.1976 р. [Д-9511], «Грамота за багаторічну і сумлінну роботу по збиранню, вивченню кращих зразків народної творчості» 06.06.1982 р. [Д-9515], «Грамота почесна за вагомий особистий внесок у діяльність конгресу та патріотичне виховання молоді» 1998 р. [Д-9524], «Грамота почесна з нагоди 10-ї річниці Незалежності України» 24.08.2001 р. [Д-9526], «Грамота з нагоди 85-ї річниці заснування товариства «Просвіта» 20.12.2002 р. [Д-9529], «Грамота почесна за активну громадську позицію в сприянні формування Збройних Сил України» 19.02.2004 р. [Д-9530], «Грамота з нагоди 10-ї річниці Конституції України» 2006 р. [Д-9531], «Грамота почесна за особистий внесок в утвердження української національної ідеї» 15.12.2006 р. [Д-9535], «Грамота почесна за значний внесок у справу розвитку краєзнавства Жмеринського району» 2006 р. [Д-9536], «Подяка за самовіддану діяльність у справі охорони та збереження історико-культурної спадщини України» 22.01.2007 р. [Д-9537], «Грамота за особисту участь при встановленні пам'ятника Т. Г. Шевченку у м. Жмеринка» 2008 за доброчесне служіння Святій Вірі Православній» 21.12.2006 р. [Д-9546].

За спеціальністю Вовкодав В. П. був медиком. Серед комплексу є фотографії, які ілюструють період його навчання: Віньєтка ч/б «Випуск фельдшерів Верхнянського медучилища», 1959 р. [Ф-16588], фото ч/б на паспорту

«Вінницьке медучилище. Курси підвищення кваліфікації фельдшерів», 1970 р. [Ф-16589].

Також комплекс доповнюють 18 запрошень Вовкодаву В. П. на різноманітні заходи, конференції, засідання тощо. Для прикладу можна назвати лише декілька з них і вони яскраво засвідчать про репутацію Вовкодава В. П., як видатного краєзнавця Вінниччини: «Запрошення на вечір «Лицар з Кармалюкового краю» від 17.12.2001 р. [ПЛГ-11224], «Запрошення на засідання в справах збереження і примноження пам'яток історії та культури» від 02.04.1981 р. [Д-9973], «Запрошення на конференцію до 70-річчя краєзнавчого музею» листопад 1988 р. [Д-9981], «Запрошення на засідання правління краєзнавчого товариства «Поділля» від 26.02.1989 р. [Д-9983], «Запрошення на 7-му Вінницьку обласну краєзнавчу конференцію» від 03.05.1989 р. [Д-9985], «Запрошення на координаційну Раду «Меморіалу» від 15.05.1989 р. [Д-9986], «Запрошення на молебень біля могили Січових Стрільців», травень 2002 р. [Д-9993].

У 2023–2025 рр. музейну колекцію поповнили 168 предметів з комплексу Вовкодава В. П. Найбільшу частину його комплексу становлять листи, листівки вітальні, написані йому упродовж 1940–2010-х рр. різними людьми. Їх понад 200 одиниць. Їх можна поділити на три категорії: наукове листування (історики Лев Баженов, Ілля Шульга, науковець Анатолій Подолинний, письменники Анатолій Бортняк, Анатолій Гарматюк, художник Петро Сензюк), особисте листування (родичі, друзі, знайомі), листування із заслання (з Воркути). Є ціла низка листів до Вовкодава В. П. від письменника та правознавця, журналіста Василя Володимировича Кізки, а також дружини Іллі Шульги Ядвіги Денисівни та багатьох інших адресатів, з яких можна почерпнути цінну інформацію про реалії, у яких жили українці в 1990–2000 рр.

Величезне коло знайомих та друзів Вовкодава В. П. серед наукових кіл дає нам можливість почерпнути цінну інформацію з історії, етнографії, археології краю. Дуже часто його знайомі, описуючи ті чи інші аспекти свого життя, фіксували на папері безліч цікавої інформації про тогочасні життя та побут.

Список джерел і літератури

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей (далі – ВОКМ). Д-10265.

2. ВОКМ. Д-10266.

3. Подолинний А. М. Вовкодав Володимир Петрович. Енциклопедична стаття. URL: <https://esu.com.ua/article-35243> (дата звернення: 01.05.2026)

4. ВОКМ. Д-10331.

5. ВОКМ. ДК-3289.

6. ВОКМ. КС-3129.

7. ВОКМ. МЗ-2761.

8. ВОКМ. ДК-3271.

9. ВОКМ. КС-3130.

10. ВОКМ. КС-3131.

11. ВОКМ. Т-6686.

12. ВОКМ. Д-9059.

13. ВОКМ. Д-9060.

14. ВОКМ. Д-9065.

15. ВОКМ. Д-9062.

16. ВОКМ. Д-9063.

17. ВОКМ. Д-9067.

18. ВОКМ. Д-9054.

19. ВОКМ. Д-9055.

20. ВОКМ. Д-9056.

21. ВОКМ. Д-9057.

22. ВОКМ. Д-9058.

23. ВОКМ. СК-6438.

24. ВОКМ. СК-6439.

25. БОКМ. СК-6440.
26. БОКМ. СК-6443.
27. БОКМ. СК-6378.
28. БОКМ. Д-9507.
29. БОКМ. Д-9511.
30. БОКМ. Д-9515.
31. БОКМ. Д-9524.
32. БОКМ. Д-9526.
33. БОКМ. Д-9529.
34. БОКМ. Д-9530.
35. БОКМ. Д-9531.
36. БОКМ. Д-9535.
37. БОКМ. Д-9536.
38. БОКМ. Д-9537.
39. БОКМ. Д-9538.
40. БОКМ. Д-9545.
41. БОКМ. Д-9546.
42. БОКМ. Ф-16588.
43. БОКМ. Ф-16589.
44. БОКМ. ПЛГ-11224.
45. БОКМ. Д-9973.
46. БОКМ. Д-9981.
47. БОКМ. Д-9983.
48. БОКМ. Д-9985.
49. БОКМ. Д-9986.
50. БОКМ. Д-9993.

Кармелюкова пісня

З грудей сухотних видобула голос
І заспівала пісню про Устима,
В очах довіку – те стражденне соло:
Тремтіння, хрип... аж кров у жилах стигне.

Ой матінко, навіщо ж я просила
Співати про жалі Кармелюкові?
А голос піднімався через силу,
Міцнів, тужавів, розривав окови.

Блукав по тих сибірах несходимих,
По хащах української недолі...
Співала мама пісню про Устима,
Забувши про свої нестерпні болі.

Руками груди притискала тісно,
Притлумивши на мить думки печальні...
Яку велику силу має пісня! –
Кармелюкова... й мамина прощальна.

Жанна Дмитренко

Наукове видання

ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАЛЮКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Матеріали науково-практичної конференції
11 липня 2026 року

Відповідальна за випуск, голова редколегії
Г. М. Слотюк, директор ВОУНБ ім. В. Отамановського

Упорядники

О. Ю. Антонюк, П. І. Цимбалюк

Члени редколегії

Л. Б. Борисенко, А. В. Зубко,

С. В. Лавренюк, О. В. Марчук, К. І. Скомаровська,

О. В. Стояльникова

На обкладинці зображено пам'ятник У. Кармалюку в селі Кармалюкове. Це пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення. Дата відкриття – 1965 р. Автор – скульптор Я. Красножон. Матеріали – залізобетон, цегла.
Охоронний номер – 313 від 10.06.1971 р.